

Zenonas Norkus

Kiek kartų Lietuvoje buvo restauruotas kapitalizmas? Apie dvi Lietuvos okupacijas ir jų žalos skaičiavimus

Santrauka. Straipsnyje lyginamos kaizerinės (1915–1918 m.) ir sovietinės (1940–1941, 1944–1990 m.) okupacijų laikais Lietuvoje susikūrusios politinės ekonominės Oberosto (Vokietijos Rytų fronto vadui pavaldžios okupacinės zonos, kurios didžiąją dalį sudarė Lietuvos teritorija) ir LTSR politinės ekonominės sistemos. Oberoste Vokietijos Rytų fronto kariuomenės vadai Paulius Hindenburgas ir Erichas Ludendorffas sukūrė pirmąją moderniausiaisiais laikais planuojamo komandinio administracinio ūkio sistemą, kurios pirmąją laboratorija tapo okupuota Lietuva. 1917–1918 m. tapę faktiniais Vokietijos diktatoriais, Oberosto įkūrėjai Lietuvoje išbandytą ūkio sistemą mėgino įdiegti metropolijoje. Nors šis mėginimas iki galo nepavyko, karinio socializmo kūrimas Vokietijoje jau 1917 m. pažengė pakankamai toli, kad taptų inspiracijos šaltiniu bolševikams, kuriant sovietinį valstybinio socializmo modelį, kuris 1940 m. „sugrįžo“ į Lietuvą. Kai 1990–1992 m. Lietuvoje buvo atkuriamas kapitalistinis ūkio santvarka, tai mūsų šalies istorijoje įvyko jau antrą kartą, nes taip pat ir 1918–1922 m. kartu su nepriklausomos valstybės kūrimu buvo atkuriamas kapitalistinis ūkio santvarka. Šiuolaikinė Lietuva yra pateikusi okupacijos žalos atlyginimo sąskaitą SSRS teisių perėmėjai Rusijai, o tarpukario Lietuva okupacijos žalos atlyginimo reikalavo iš Weimaro Vokietijos. Tačiau jeigu tarpukario Lietuva reikalavo atlyginti tik tiesioginę žalą, šiuolaikinė Lietuva siekia taip pat ir netiesioginės žalos atlyginimo. Pagrindinę šios žalos dalį sudaro 1940–1990 m. Lietuvos negautos nacionalinės pajamos, kurių dydžio įvertinimas priklauso nuo prielaidų, kokie būtų kontrafaktinės nepriklausomos kapitalistinės Lietuvos ūkio raidos rezultatai 1990 m. Straipsnyje pateikiami du – optimistinis (1990 m. „dausų Lietuvos“ kaip „antrosios Suomijos“) ir pesimistinis (1990 m. kontrafaktinė Lietuva kaip „Baltijos Urugvajus“) modeliai.

Pagrindiniai žodžiai: kapitalizmo restauracija, komandinė administracinė sistema, Hindenburgo programa, okupacijos žalos atlyginimas, kapitalizmo įvairovė.

Key words: command administrative system, Hindenburg programme, restoration of capitalism, compensation of occupation damage, varieties of capitalism.

Įvadas

Kaip žinoma arba turėtų būti žinoma kiekvienam Lietuvos piliečiui, 2000.06.13 Lietu-

vos Respublikos (LR) Seimas priėmė įstatymą „Dėl SSRS okupacijos žalos atlyginimo“¹. Tas įstatymas, pirma, įpareigojo LR Vyriausybę iki

¹ Žr. < http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=103905&p_query=&p_tr2=>. 2013.12.06.

tų metų rudens užbaigti sovietinės okupacijos Lietuvai padarytos žalos skaičiavimus, kurie buvo pradėti dar 1996 m., vykdant tų metų 1996.02.13 priimtą LR Vyriausybės nutarimą Nr. 242 „Dėl žalos, padarytos Lietuvos Respublikai 1940–1991 metais buvusios SSRS ir 1991–1993 metais – Rusijos Federacijos kariuomenės, nustatymo darbų programos.“ Antra, įstatymas vyriausybę įpareigojo sudaryti LR derybų su Rusijos Federacija (kaip žinoma, ji perėmė SSRS tarptautines teises ir įsipareigojimus, o taip pat inicijuoti derybas su Rusija dėl žalos atlyginimo. Tuo metu jau baigianti darbą (2000 m. rudenį įvyko nauji Seimo rinkimai, kuriuos valdantieji triuškinančiai pralaimėjo) Tėvynės sąjungos (konservatorių) ir krikščionių demokratų vyriausybė abu įpareigojimus įvykdė, tačiau derybos taip ir neprasidėjo, nes Rusija kaip ignoravo, taip ir tebeignoruoja Lietuvos reikalavimus.

Dėl žalos atlyginimo su kaimynėmis bylinėjosi ir tarpukario Lietuva, kurią toliau vadinsiu Pirmąja Lietuvos Respublika (LR I)². Viena „byla“ yra pakankamai gerai žinoma, nes apie ją rašo mokykliniai istorijos vadovėliai. Pagal 1920.07.12 Maskvoje pasirašytą Lietuvos taikos sutartį su Rusija ši šalis ne tik pripažino LR nepriklausomybę, bet ir įsipareigojo grąžinti išlikusį turtą, kuris 1914–1915 m. buvo išvežtas iš Lietuvos, traukiantis jos kariuomenei (žr. Laurinavičius 1992). Rusija taip pat sutiko grąžinti Lietuvai iki 1914 m. išvežtas kultūros vertybes (archyvus, bibliotekas, muziejus, dailės kūrinius ir dokumentus, kurie turi Lietuvai žymios

mokslo, dailės arba istorijos reikšmės), „kiek tų dalykų išskyrimas nepadarys žymios žalos Rusijos archyvams, bibliotekoms, muziejams, paveikslų galerėjoms kur jie yra sudėti“. ³Abu šiuos įsipareigojimus Rusija įvykdė tik iš dalies: per karą iš Lietuvos išvežto turto jos žinybos dėl savaiame suprantamų priežasčių neieškojo, o antrą įsipareigojimą traktavo (ir tebetraktuoja) savo naudai: atseit, Lietuvos Metrikos ar net tik Vilniaus universiteto Rektoriaus skeptro grąžinimas padarys „žymią žalą“ pačios Rusijos kultūros įstaigoms. Be to, XII straipsnis skelbė, kad „Rusijos Vyriausybė, turėdama omenyje, kad Lietuva pasaulinio karo metu buvo beveik visa nuniokota ir kad Lietuvos piliečiai net negali atsistatyti savo ūkio, tarp kita ko savo sugriautų ir sudegintų trobesių dėl Lietuvos girių sunaikinimo, pareiškia sutinkanti“ ⁴suteikti teisę Lietuvai išsikirsti miško maždaug 100 000 plote ir išduoti LR tris milijonus aukso rublių. Aukšą Lietuva gavo, bet miško – ne.

Nei 1920 m. derybų metu, nei sutarties tekste ką tik paminėti Rusijos turtiniai įsipareigojimai nebuvo traktuojami kaip „okupacijos žalos“ atlyginimas. Carinė Rusija Lietuvą valdė net 120 metų (su trumpa pertrauka 1812 m. kai ją pusei metų buvo užėmusi Napoleono kariuomenė), o ta valdžia buvo visų pasaulio valstybių pripažinta. Taigi, tuometiniams Lietuvos ir Rusijos santykiams geriau tinka „aneksijos“, o ne „okupacijos“ terminas. „Aneksija“ kartais pavadinamas ir 1940 m. įvykdytas LR I prijungimas prie SSRS. Tačiau toks terminas nėra „politiškai teisingas“. Ne

² Atitinkamai, 1990.03.11 atkurtą nepriklausomą Lietuvą sutrumpintai vadinsiu Antrąja Lietuvos Respublika (LR II)

tik todėl, kad kai kurios valstybės (visų pirma, JAV) nepripažino Lietuvos inkorporacijos į SSRS, leido toliau veikti LR I pasiuntinyboms bei pripažino jų išduodamus LR I piliečių pasus ir kitus dokumentus. Sutikus, kad SSRS „aneksavo“ LR I, neliktų teisinio pagrindo reikalauti būtent okupacijos žalos atlyginimo. Kai aneksuotas kraštas atkuria nepriklausomybę, sprendžiami (panašiai kaip per skyrybas) bendrai užgyvento turto dalybų, bet ne žalos atlyginimo klausimai. Iš tikrųjų, per 1920 m. taikos derybas Lietuvos delegacija iš pradžių net reikalavo, kad Sovietų Rusija atiduotų „jai priklausančią“ carinės Rusijos prekybos ir karo laivyno dalį.

Šiuo atžvilgiu, dabartinė LR II iškelta „byla“ Rusija dėl SSRS okupacijos žalos atlyginimo labiau panaši į tą, kurią LR I buvo iškėlusį Vokietijai, reikalaujama jos kariuomenės ir okupacinės valdžios Lietuvos ūkiui 1914–1919 m. padarytą žalą. Skirtingai nuo šiuolaikinės Rusijos, Vokietijos vyriausybė sutiko (drauge su kitais abiejų šalių santykių sureguliuavimo klausimais) šį reikalavimą svarstyti. 1922–1923 m. vykusios derybos užsibaigė 1923.05.31 pasirašytu susitarimu, kuris užfiksavo abiem pusėms priimtina sprendimą (žr. Daščioras 1971; 1983). Todėl šio seno ir tik istorikams žinomo LR I istorijos epizodo palyginimas su dabartine SSRS okupacijos žalos byla gali praversti, jeigu pasikeitus

Rusijos valdžiai tos bylos sprendimas pagaliau pajudėtų iš vietos.

Bet kodėl gi sovietinės (1940–1990) ir kaizerinės (1915–1918) Lietuvos okupacijų palyginimas bei jų žalos apskaičiavimo palyginimas siūlomas ne istorijos ar politologijos žurnalo skaitytojui? Pirmiausia, kai toks palyginimas atliekamas sociologiniu požiūriu, jis leidžia pastebėti ir išryškinti labai svarbų panašumą tarp nepriklausomos Lietuvos įkūrimo 1918–1922 m. ir jos atkūrimo 1990–1992 m. išryškinimu⁵: abiem atvejais buvo restauruota kapitalistinė ūkio santvarka, o du tarpukario ir du pokomunistinės Lietuvos nepriklausomybės dešimtmečiai – tai du kapitalizmo raidos Lietuvoje dvidešimtmečiai. „Kapitalizmas praktikoje – tai privačios, individualios nuosavybės pripažinimas, tai ekonomika, kurioje kainos susidaro rinkoje pagal paklausų ir pasiūlų svyravimą, tai ekonomika, kurioje nėra kokios nors centrinės monopolinės instancijos centristiškai-monopolistiškai planuojančios ir todėl lemiamai diktuojančios ekonominių faktorių panaudojimą visoje ekonomikoje“ (Cesevičius 1979–1980: 8).

Pirmojo pasaulinio karo metu kapitalizmo raidą Lietuvoje nutraukė kaizerinių okupantų įvestas „karinis centralizuotas privalomas ūkis“ (Šalčius 1998: 221). Jis buvo Sovietų Sąjungoje sukurtos komandinės centralizuotos ekono-

³ Lietuvos taikos sutartis su Rusija, str. IX. Žr. <<http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=results&ktoid=DFBD6EE2-018B-405A-B0E5-6AEE09B1B682>>. 2013.12.06.

⁴ Žr. ten pat.

⁵ 1918–1922 ir 1990–1992 m. datomis nurodau tą visai žinomą faktą, kad ir LR I, ir LR II kūrimas nebuvo vienadienis įvykis. LR I įkūrimą chronologiškai „įrėmina“ 1918.02.16 (Nepriklausomybės akto priėmimas) ir 1922.08.01 (LR I Konstitucijos priėmimo Steigiamajame seime) datos, o LR II – 1990.03.11 ir 1992.10.25, kai įvyko referendumas, kuriame buvo priimta šiuo metu galiojanti Lietuvos konstitucija.

mikos, kurios sąlygomis Lietuvos ekonomika vystėsi sovietinės okupacijos metais, prototipas. Kaizerinės okupacijos metu Lietuvoje egzistavusios ūkinės santvarkos analizė leidžia padaryti gal netikėtą, bet būtent dėl to sociologinio žurnalo puslapių vertą išvadą, kad pirmoji (bent jau Naujaisiais laikais) valstybinio socializmo šalis buvo visai ne stalininė Sovietų Sąjunga, bet ... kaizerinių okupantų valdoma Lietuva 1915–1918 m.

Antras straipsnio skirsnis ir yra skirtas lyginama okupacinių teritorinių darinių (kaizerinio Oberosto ir sovietinės LTSR), iš kurių išsiriti atitinkamai LR I ir LR II, ekonominių ir administracinių struktūrų palyginimui, kuriame ir pagrindžiama minėta išvada. Trečiame skirsnyje lyginama abiejų okupacijų mūsų šalies ekonomikai padaryta žala, o taip aptariamoms jos apskaičiavimo problemoms dėl kaizerinių ir sovietinių okupantų savo pačių interesais padarytų investicijų į Lietuvos ūkį. Kertvartas skirsnis nagrinėja klausimą, ar Lietuvoje po 1940 m. buvo galimybių išlikti kapitalistinei ūkio sistemai – net jeigu mūsų šalis būtų praradusi visišką suverenitetą, tapdama sovietiniu protektoratu ar pusiau protektoratu, panašiu į Suomiją 1944–1991 m. Paskutinis penktas skirsnis nagrinėja klausimą, ar kontrafaktinė „finliandizuota“ kapitalistinė Lietuva iki 1990 m. turėjo realių galimybių pasiekti „suomišką“ ūkinės raidos rezultatą. O gal jos ūkinis lygis 1990 m. iš esmės nesiskirtų nuo to, kokį apie 1990 m. pasiekė realiai egzistavusi Lietuva? Kaip sunku (jeigu iš viso įmanoma) nebūtų atsakyti į šiuos klausimus, be atsakymų į juos negalima nustatyti, kokią žalą Lietuvos ūkiui padarė 1940–1990 m. sovietinė okupacija.

1. Oberostas ir LTSR: centralizuotas komandinis administracinis ūkis okupuotoje šalyje

Teiginys, kad ne tik atkuriant, bet ir įkuriant nepriklausomą Lietuvą buvo restauruojamas kapitalizmas, daug kam (jeigu ne visiems) gali pasirodyti keistokas. Žinoma, sovietiniams okupantams ir jų vietiniams talkininkams labai rūpėjo „įrodyti“, kad 1940 m. „tarybų valdžia“ Lietuvoje buvo ne šiaip sau įkurta, bet atkurta. Vaizduojant trumpą Raudonosios armijos invaziją į Lietuvą ir marionetinės Vinco Mickevičiaus-Kapsuko vyriausybės veiklą Lietuvoje 1918–1919 m. kaip pirmąją („nesėkmingą“) socialistinę revoliuciją Lietuvoje, buvo legiti muojama antroji, nes tokiu būdu ji išskildavo kaip ilgametės „Lietuvos darbo žmonių kovos“ dėl to paties tikslo išsipildymas.

Tačiau ir sovietiniai istorikai neteigė, kad 1918–1919 m. Lietuvoje buvo sukurtas socializmas. Pagal Sovietų Sąjungos komunistų partijos dokumentuose išdėstytą mokymą, apibendrinusį bolševikinę „socializmo statybos“ patirtį, tam reikia nacionalizuoti stambiają ir vidutinę pramonę, o paskui kolektyvizuoti žemės ūkį ir smulkiają amatų gamybą, visą ūkinę veiklą pajungiant planingai jai vadovaujančiam centrui, kuriam gaires nustato kompartijos vadovai. Bolševikų valdymas Lietuvoje 1918–1919 m. pirmoje pusėje truko taip trumpai, kad jie tik spėjo paskelbti dvarų nacionalizaciją. Be to, kaip žinoma, jų valdžia apėmė tik dalį Lietuvos teritorijos. Apie kokią gi kapitalizmo restauraciją galima kalbėti?

Atrodytų, kad taip galima vadinti tik 1990 m. Lietuvoje prasidėjusius pertvarkymus, kurie apėmė makroekonominę stabilizaciją (inf-

liacijos sustabdymą), vidinę ir išorinę liberalizaciją (kainų išlaisvinimą bei vidaus rinkos atidarymą prekių ir kapitalo srautams iš užsienio), privatizaciją ir su ja susijusią privatizuojamų įmonių restruktūrizaciją (žr. Norkus 2008: 336–344). Tačiau tokius pačius ar labai panašius uždavinius reikėjo spręsti ir LR I kūrėjams 1918–1922 m. Jiems, kaip ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrėjams 1990–1992, reikėjo stabilizuoti ir liberalizuoti Lietuvos ūkį. Tiesa, jiems nereikėjo sukti galvos, kaip geriausiai privatizuoti valstybės turtą. Tačiau šio skirtumo neverta perdėti. Beveik visose Rytų Europos šalyse po Pirmojo pasaulinio karo vyko agrarinės reformos. Ten, kur jos buvo radikaliai (tai visų pirma Baltijos šalys), jų sukeltų ekonominių ir socialinių pokyčių mastas nenusileido, o gal net pranoko pokomunistinės privatizacijos padarinius.

Nevalia pamišti, kad Rytų Europos šalys (vienintelė dalinė išimtis – Čekoslovakija) buvo agrarinės – jose dauguma ekonomiškai aktyvių gyventojų „gyveno iš žemės“, o todėl to meto radikali agrarinės reformos palietė pamatinius jų ekonomikai nuosavybės santykius. Daugelyje pokomunistinių šalių (įskaitant Lietuvą) valstybės turto privatizacija vyko vadinamuoju čekinės privatizacijos būdu. Jos entuziastų tikslas buvo paversti didžiąją pokomunistinių šalių gyventojų smulkiaisiais savininkais – privatizuotų valstybinių įmonių bendrasavininkais akcininkais, taip sukuriant „liaudies kapitalizmą“ (žr. Norkus 2008: 628–629). Galima užtikrintai teigti, kad radikali agrarinės reformos po Pirmojo pasaulinio karo smulkiųjų savininkų

sukūrė kur kas daugiau, negu tai pavyko padaryti vykdant pokomunistinę privatizaciją.

Šiaip ar taip, pokyčiai nuosavybės santykiuose dėl tarpukario žemės reformos savo mastais ir pasekmėmis yra visiškai palyginami su tais, kuriuos Lietuva išgyveno pokomunistinės transformacijos pradžioje. Tai dėl to abu laikotarpiai gali būti vadinami buržuazinėmis revoliucijomis. Tarpukario pradžios revoliucija atkūrė kapitalistinę ūkio sistemą ir pašalino kliūtis jo spartesnei raidai, likusias baudžiavos panaikinimo Lietuvoje 1861 m. Kapitalizmo restauracijos terminu labai glaustai galima nusakyti ir 1990–1992 m. Lietuvoje įvykusių pokyčių esmę. Kaip ir 1990–1992 m., taip ir 1918–1922 m., visus tris ekonominės transformacijos uždavinius – ūkio liberalizaciją, stabilizaciją ir nuosavybės santykių pertvarkymą – reikėjo spręsti vienu metu, nors daugelyje tarpukario laikų šalių (įskaitant Lietuvą) agrarinė reforma buvo atidėta iki ūkio stabilizavimo.

Ne Rusijos bolševikai išrado komandinę administracinę ūkio sistemą – jie tik išbaigė ją iki galo ir pavadino socializmu. Neišbaigtu pavidalu toks „socializmas“ savaime susikūrė didžiojoje daugumoje Pirmajame pasauliniame kare dalyvavusių valstybių, kuriame *modernios* visuomenės pirmą kartą istorijoje kariavo totalinį karą.⁶ Gyventojams aprūpinti buvo įvesta kortelių sistema, panaikinta laisva prekyba žemės ūkio produkcija – žemdirbiai ją turėjo parduoti valstybei jos nustatytomis kainomis.⁷ Buvo centralizuotas žaliavų ir kitokių gamybinių išteklių paskirstymas, pirmenybę teikiant

⁶ Tik JAV ir Japonija išsivertė be šio „karinio socializmo“.

⁷ Tai yra valstybinė maisto produktų supirkimo monopolija.

valstybinius karinės produkcijos gamybos užsakymus vykdančioms įmonėms. Savaiame suprantama, kad ši sistema negalėjo veikti be vis didesnę kainų kainų dalį apimančio valstybinio kainų nustatymo (reguliavimo). Toliausiai tokio valstybinio „socializmo“ kūrimas pažengė Vokietijai, kuri tokiu būdu mėgino susidoroti su Antantės valstybių blokados sukeltais ekonominiais sunkumais. Vienas žymiausių tarpukario Lietuvos ekonomistų Petras Šalčius šią ūkio ekonominę sistemą gražiai ir taikliai vadino „kariniu centralizuotu privalomu ūkiu“ (Šalčius 1998: 221).

Kai 1917 m. rudenį Vladimiras Leninas ėmė raginti savo svyruojančius partiečius bolševikus kuo greičiau imti valdžią, jis turėjo jiems paaiškinti, ką gi konkrečiai reikės toliau daryti su Rusijos ūkiu. Atsakydamas į šį klausimą, jis tiesiog nurodė pačios pažangiausios valstybinio-monopolistinio kapitalizmo šalies – Vokietijos – pavyzdį. Kuriant socializmą, tereikėsia viską padaryti taip, ką su savo ekonomika iki 1917 m. jau buvo padariusi Vokietijos vyriausybė, o po to beliks žengti paskutinį žingsnį: panaikinti stambiają privatinę nuosavybę, nacionalizuojant bankus, fabrikus ir dvarus. Visa tai gana detaliai ir išsamiai išaiškina V. Lenino brošiūra „Gresianti katastrofa ir kaip su ja kovoti“, išleista likus trims savaitėms iki 1917 m. „lapkričio revoliucijos“: „socializmas yra ne kas kita, kaip artimiausias žingsnis pirmyn nuo valstybinės kapitalistinės monopolijos. Arba kitaip: socializmas yra ne kas kita, kaip valstybinė kapitalistinė monopolija, *skirta visos liaudies naudai* ir dėl to *nustojusi* būti kapitalistine monopolija. Čia vidurio nėra. Objektivi raida yra tokia, kad *nuo monopolijų* (o karas dešimteriopai padidino

jų skaičių, vaidmenį ir reikšmę) pirmyn eiti *negalima*, neinant į socializmą“ (Leninas 1986 (1917): 185).

Tas paskutinis žingsnis, kurį mini V. Leninas, ir buvo žengtas Rusijoje. Ten – tiesa, ne iš karto, bet po dalinės kapitalizmo restauracijos (vadinamosios „naujosios ekonominės politikos“; NEP) 1921–1929 m. – buvo sukurtas net 60 metų išlikęs iki galo išbaigtas komandinės administracinės ekonomikos modelis – planinė ekonomika. „Praktiškai žiūrint, sovietinė komunistinė ūkio ir visuomenės valdysena (*Soviet communist economic and societal governance*) gimė iš prūsiškai rusiško karo ūkio modelio“ (Bokros 2013: 18). Palyginus su Pirmojo pasaulinio karo laikų kaizerine komandine administracine ekonomika, naujas jos elementas buvo mėginimas viską aprėpiantį administravimą papildyti ilgalaikiu planavimu, pagrįstu tarpšakinių balansų sudarymu.

Tačiau ilgalaikis planavimas nekeitė valstybinio socializmo kaip karo ūkio esmės, nes per visą planinės komandinės administracinės sistemos gyvavimo laiką rengimasis karui liko jos aukščiausiai prioritetas. Be to, nei vienas penkmečio planavimas nebuvo įvykdytas, tad sovietinė ekonomika buvo planinė savo ideologija, o ne realia praktika, kurią sudarė administravimas ir komandavimas. Patys komunistiniai ideologai šią ūkinę sistemą vadino „socializmu“, skirdami ją nuo visiško komunizmo, kuriame visiškai nebeliks rinkos (prekinių-piniginių) santykių. Tačiau be tokių santykių, kaip Rusijos bolševikams paaiškėjo dar 1918–1920 m. vykdamt „karinio komunizmo“ politiką, bent kiek išsivysčiusiu visuomeniniu darbo pasidalijimu pagrįstas ūkis negali išsiversti. Ji sukėlė ekonominę

katastrofą, iš kurios bolševikams ir teko gelbėtis dalinės kapitalizmo restauracijos pagalba, kurios metu jie pasirengė antrajam „dangaus šturmui“, kuris buvo pradėtas tik 1929 m.

Pirmojo pasaulinio karo metu Vokietijos valdžios 1915–1918 m. jos okupuotoje Lietuvoje vykdytą politiką bei jos reikšmę istorikai jau yra neblogai ištyrę (žr. Gimžauskas 2003; 2006; 2010; Lopata 1996; Meškauskas, Purnas ir kt. 1976: 322–330; Meškauskas 1992: 70–81; Terleckas 1992; Urbšienė-Mašiotaitė 1936; 1939a; 1939b; 1940 ir kt.). 1915 m. užimtoje Rusijos imperijos teritorijose Vokietija įkūrė Oberostą – administracinį teritorinį vienetą, kuriame aukščiausia valdžia priklausė Vokietijos Rytų fronto vadui (*Oberbefehlshaber der gesamten Deutschen Streitkräfte im Osten*; sutrumpintai *Ober-Ost*), kurio pareigybės vardu jis ir buvo pavadintas. Jo vidaus padalijimas ir ribos buvo ne kartą keičiamos, tačiau visą laiką jo branduolys buvo etnografinės Lietuvos teritorija. Iki 1916 m. rugpjūčio Vokietijos Rytų frontui vadovavo feldmaršalas Paulius von Hindenburgas, tačiau daugiausia realios valdžios ir vadovaujant Rytų fronto kariuomenei, ir tvarkant okupuotą teritoriją turėjo šio fronto štabo viršininkas generolas Erichas Ludendorffas – faktinis Oberosto diktatorius. Oberostas buvo tikras jo kūdikis.

Įdomioje knygoje „Karo žemė Rytų fronte“ lietuvių kilmės amerikiečių istorikas Vėjas Gabrieliūs Liulevičius (2000) rašo, kad okupantai Lietuvoje vykdė savotiškus socialinius eksperimentus, kurių pamokas vėliau panaudojo nacistai, planuodami ir vykdydami „Rytų politiką“ jau Antrojo pasaulinio karo metais. „Totalitarinės valstybės eksperimentine labora-

torija“ (Demm 2002: 339) Oberostą vadina ir žymus vokiečių istorikas Eberhardas Demmas. Jis teigia, kad 1917–1918 m. tapę faktiniais Vokietijos diktatoriais P. Hindenburgas (jis, tiesa, buvo daugiau dekoratyvinė figūra) ir E. Ludendorffas Oberoste (t.y. visų pirma Lietuvoje) išbandytus metodus panaudojo jau visos Vokietijos karo ūkio tvarkymui. 1916 m. vyriausieji Vokietijos karo vadai pateikė šalies ūkio mobilizacijos „totaliniam karui“ planą, istorinėje literatūroje vadinamą „Hindenburgo programa“. Jos pagrindinis principas buvo „kas nedirba, tas nevalgo“, kas praktikoje reiškė visuotinės darbo prievolės (įskaitant moteris) įvedimą. Be to, iš darbininkų buvo atimta teisė laisvai keisti darbovietę – tam reikėjo specialios žinybos leidimo. Taip toli nebuvo nenuėjo net sovietinis totalitarizmas – po J. Stalino mirties palyginti laisvas darbo jėgos judėjimas tarp „socialistinių“ darboviečių nebuvo ribojamas.

Tiesa, pačioje Vokietijoje iki galo „Hindenburgo programos“ įgyvendinti nepavyko, nes čia E. Ludendorffas neturėjo neribotos valdžios – turėjo skaitytis ir su parlamentu (Reichstagu), ir su didesnių Vokietijos (kuri ir tada buvo federacinė valstybė) žemių valdžios prieštaravimais. Užtat okupuotoje Lietuvoje, kur Rytų fronto vadų valdžios niekas neribojo, „Hindenburgo programa“ buvo nuosekliai įgyvendinta. „Skaičiuojama, kad Lietuvoje prievarta, įsakymais, grasinimais, o iš dalies ir savanoriškai įstojusią į darbo batalionus buvo surinkta apie 130 000 vyrų. Žemės ūkio darbus vokiečių administruojamuose ūkiuose ir dvaruose dirbo 43 000 vyrų, miško darbus – 23 000, geležinkelius tiesė – 21 000, kelius taisė ir statė tiltus – 14 000, įvairius amatų darbus dirbo 6 300 asmenų, ir į

Vokietiją darbams buvo išvežta 11 500 asmenų“ (Čepėnas 1986: 95–96).

E. Demmas įrodinėja, kad A. Hitleris totalitarinės valstybės valdymo meno mokėsi būtent iš E. Ludendorffo, su kuriuo artimai politiškai bendradarbiavo ankstyvaisiais Weimaro respublikos laikais, buvo didelis jo gerbėjas bei uolus skaitytojas (žr. Demm 2002: 337–339). Belieka pridurti, kad E. Ludendorffas buvo vienas iš iniciatorių sprendimo pervežti Rusijos emigrantus bolševikus (jų tarpe ir V. Lenina) garsiajame „plombuotame vagonė“ per Vokietijos teritoriją iš Šveicarijos į revoliucijos apimtą Rusiją, siekiant jais pasinaudoti karo priešininkės užnugario dezorganizacijai.⁸ Jau iš ten V. Leninas, apmąstydamas būsimus „socialistinius pertvarkymus“, žavėjosi E. Ludendorffo Vokietijoje įvesta tvarka, kuri pirmiausiai buvo išmėginta Lietuvoje.

Iš tikrųjų, iki komunizmo įsigalėjimo Rusijoje būtent kaizerinės Vokietijos okupuotoje Lietuvoje „karinio centralizuoto privalomo ūkio“ (Šalčius 1998: 221) kūrimas buvo nužengęs santykinai toliausiai. Istorikai pažymi, kad palyginus su bolševikų kituose kraštuose kraštuose vykdyta teroristine politika, Vinco Mickevičiaus-Kapsuko vyriausybė, 1919 m. sausio-balandžio mėn. įsitvirtinusi Vilniuje elgėsi pasyviai ar net liberaliai (žr. Laurinavičius 2008: 182–183). Tai nenuostabu, nes terorą bolševikai naudojo kaip „revoliucinių pertvarkymų“ įrankį. Tuo tarpu ilgiausiai kaizerinių

okupantų valdytose Lietuvos žemėse jie visą minimalią „socialistinių pertvarkymų“ programą rado jau įvykdytą. Palyginus su anarchijos apimta Rusija, kurią bolševikams sekėsi suvaldyti tik kraštutiniais masinių represijų metodais, Lietuvoje jie rado tiesiog pavyzdinę totalitarinę tvarką, kokią pačioje Rusijoje pavyko įvesti jau tik Josifo Stalino valdymo laikais. Vokiečių valdininkus ir žandarus pakeitė bolševikų komisarai, o visa kita paliko kaip buvo.

Oberosto santykį su besikuriančia Lietuvos nepriklausoma valstybe galima lyginti su tuo, kuris 1990 m. atkurtą Lietuvos valstybę siejo su administraciniu teritoriniu vienetu, žinomu „Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos“ (LTSR) pavadinimu. LTSR administracinės ribos virto atkurtos nepriklausomos Lietuvos valstybės sienomis. Tačiau teritorija buvo tik vienas iš daugybės dalykų, kuriuos atsikurianti nepriklausoma Lietuva perėmė iš LTSR, ją formaliai paneigdama. Panašiai buvo ir 1918 m.: besikurianti nepriklausoma Lietuva kūrėsi ir „prieš“ Oberostą (jį sugriaudama ar paneigdama), ir „iš“ Oberosto, statydamosi iš jo liekanų ir griuvėsių. Verta priminti, kad carinėje Rusijoje lietuviškos žemės nesudarė vieno administracinio vieneto, ir net patį Lietuvos vardą nuo 1845 m. buvo draudžiama naudoti administracinėje apyvykoje.

Kai 1918 m. lapkričio mėnesį vokiečiai pagaliau pradėjo realios valdžios perdavimą Lietuvos Tarybai (tuo metu jau save vadinusiai

⁸ Trumpalaikėje perspektyvoje šis sumanymas visiškai pavyko, apsvainikuodamas bolševikų 1918 m. pasirašyta Lietuvos Brastos taika, nepaprastai naudinga Vokietijai. Tai, kas atsitiko ilgalaikėje perspektyvoje (Frankensteino sindromas), pasikartojė po 70 metų, kai JAV pasinaudojo islamo ekstremistais prokomunistiniams arba prorusiškiems režimams islamo šalyse sužlugdyti, po to pačios tapdamos jų taikiniu.

Valstybės Taryba), ta teritorija, kurią ji siekė kontroliuoti, sutapo su „Lietuvos sritimi“ Oberosto sudėtyje. Nepriklausoma Lietuva 1918 m. buvo kuriama, kaizerinių okupantų sukurta administracinį vienetą transformuojant į nepriklausomą valstybę, panašiai kaip tai 1990–1992 m. vyko su raudonųjų okupantų sukurta LTSR. „Didžiojo karo metu Lietuva, tarytum atskira valstybė, turėjo savo nustatytus plotą ir sienas; konstituciją jai atstojo vokiečių Rytų kariuomenės vado paliepimas apie Lietuvos karinę administraciją; turėjo savo ūkio planą, savo pajamas – muitus, mokesčius ir rinkliavas; turėjo savotišką teismo santvarką, savąją civilę ir baudžiamąją teisę, nemažą valdininkų kadra, kurių tarpe lietuvius atstovavo tik keli Rytprūsių lietuviai, tarnavę Vokietijos kariuomenėje“ (Urbšienė 1939a: 7). 1990 m. nepriklausomybės atkūrimo išvakarėse sovietinėje okupacinėje administracijoje vietiniai lietuviai sudarė jau didžiąją daugumą. Todėl kai 1917–1920 m. Lietuvos Tarybos atitikmuo – paskutinė LTSR Aukščiausioji Taryba, 1990.03.11 paskelbusi nepriklausomybės atkūrimą, sudarė jos pirmąją (Kazimieros Prunskienės) vyriausybę, ši vyriausybė nuo pat pradžių galėjo administruoti visą kraštą.

Tuo tarpu 1918 m. lapkričio mėnesį Lietuvos Tarybos sudarytai pirmajai (Augustino Voldemaro) vyriausybei administracinį aparatą dar reikėjo sukurti, nes visas Oberosto „valdininkų kadras“ traukėsi kartu su vokiečių kariuomene. Kitais atžvilgiais LTSR santvarka net ir nepriklausomybės atkūrimo išvakarėse vis dar stebėtinai priminė „Ludendorffo karalijos“ tvarką. Dar daugiau panašumų galima aptikti, lyginant Oberosto santvarką su sovietiniu oku-

paciniu režimu 1944–1953 m., kai J. Stalino emisarai slopino Lietuvos patriotų pasipriešinimą, iki kraštutinumo sugriežtindami represijas, o ūkininkus apkrovė nepakeliamais mokesčiais. Patys kolūkiai iš pradžių tebuvo Lietuvos žemdirbių plėšimo rekvizicijomis forma, nes suvarytiems į kolūkius ūkininkams buvo kur kas sunkiau nuslėpti nuo okupantų bent dalį derliaus ir gyvulių.

Kai kuriais atžvilgiais vokiečių kaizerinis okupacinis režimas buvo netgi griežtesnis už stalininį sovietinį. Ir ne vien dėl to, kad rusiškam valdininkų kadru su jo visais dar Vinco Kudirkos satyrose pavaizduotais azijietiškais įpročiais sunku buvo lygintis su iš biurokratijos tėvynės atvykusia prūsų valdininkija. Vokiečiai pirmi Lietuvos istorijoje įvedė visiems privalomus asmens dokumentus. Nuo to paties po Antrojo pasaulinio karo pradėjo savo valdžios įtvirtinimą ir sovietiniai okupantai. Tiesa, vokiečiai nekūrė kolūkių. Tačiau jie sustabdė prekybą žeme, tuo pačiu *de facto* ją nacionalizuodami bei panaikindami gamybos veiksnio, kuris tuometinėje Lietuvoje buvo svarbiausias, rinką. Kaip ir po bolševikinės žemės nacionalizacijos 1940 m., žeme buvo galima naudotis (kol atliekamos prievolės valstybei), tačiau ne prekiauti. Kartu buvo paralyžuota ir kapitalo rinka, nes buvo uždrausta duoti bei imti paskolas užstatant žemę, o kitokio tinkamo užstatyti turto tuometinės Lietuvos gyventojai turėjo labai mažai.

Savininkų paliktus dvarus perėmė valdyti specialus ūkio komitetas (*Wirtschaftsausschuss*), paskirdamas juos valdyti savo ūkvedžius – vokiečių kariškius. Taip Lietuvoje atsirado žemės ūkio įmonės, kurios jau sovietinės okupacijos laikais buvo vadinamos tarybiniais ūkiais (sovchozais).

Daugelis tokių dvarų buvo likę be inventoriaus ir darbinių gyvulių, todėl jų laukus dirbti buvo įpareigoti aplinkinių kaimų ūkininkai (žr. Urbšienė-Mašiotaitė 1939: 52–60). Miestų gyventojai buvo verčiami dirbti viešuosius darbus bei imami į priverstinių darbų batalionus. Okupantų leidžiamas laikraštis „Dabartis“ (Nr. 89, 1916.11.15) straipsnyje „Prideramasis dirbimas užimtame krašte rašė“: „sulig vyriausiojo rytų vado paliepimo, gali imti *prievarta* darban ir *svetiman* kraštan tuos asmenis, kurie užsiima lošimu, girtuokliavimu, tinginiauja ir nenori dirbti, todėl nė patys neišsimitina nė saviškių neišmaitina ir privalo pašalpos iš šalies“ (Urbšienė-Mašiotaitė 1939a: 114). Taigi, „nedarbo problema“ vokiečiai sprendė taip pat radikaliai ir tais pačiais metodais, kokiais bolševikai vėliau greitai susidorodavo su šia chroniška „kapitalizmo liga“.

Nors laisvu nuo darbo kaizerinių sovchozų laukuose laiku Lietuvos valstiečiai ir toliau galėjo ūkininkauti savo žemėje, be vietinės okupacinės valdžios leidimo jie negalėjo pasipjauti net savo užaugintos kiaulės. To nebūdavo net sunkiausios sovietinės priespaudos laikais. Užtat kaip ir per visą sovietinį socializmą, užsienio prekyba buvo valstybės monopolis: įvežti ir išvežti prekes už Oberosto ribų galėjo tik jo administracija. Išimtis buvo tik miško medžiaga, kurią vežti į Vokietiją turėjo teisę ir privatūs verslininkai (žr. Urbšienė-Mašiotaitė 1939: 40). Kur nors kitur jie ir nebegalėjo pasireikšti, nes „prekyba arkliais, gyvuliais ir žemės ūkio produktais buvo uždrausta“ (Urbšienė-Mašiotaitė 1939: 43). Gausūs Lietuvos miestelių krautuvininkai galėjo tik pardavinėti tos pačios administracijos komiso pagrindais tiekiamas negausias prekes,

kurioms be to dar ir buvo nustatytos maksimalios kainos, o daugumai jų – įvestos ir kortelės.

Taigi, krautuvių lentynų vaizdas buvo netgi kraupesnis, negu pačiais skurdžiausiais sovietmečio laikais. Kaip ir sovietiniais laikais, buvo leidžiama tik vietinė prekyba turguje, kur valstiečiai gavę leidimą galėjo parduoti savo pačių gaminius. Ir tais, ir anais laikais turguose buvo gaudomi ir baudžiami prekybininkai tarpininkai – „spekuliantai“. Jiems vokiško „centralizuoto privalomo ūkio“ laikais buvo net dar labiau riesta, nes sovietiniai okupantai niekada nebuvo nenuėję taip toli kaip vokiečiai, kurie uždraudė be specialaus leidimo vykti iš apskrities į apskritį. Tai buvo tikrai labai stiprus ginklas prieš „spekuliaciją“.

Visas ūkininkų užaugintas derlius kiekvienais metais buvo rekvizuojamas, paliekant tik sėklą kitų metų sėjai ir moksliškai apskaičiuotą minimumą, reikalingą ūkininko ir jo šeimos išgyvenimui. Buvo suskaičiuoti ne tik žmonės, bet ir gyvuliai, kurie po to būdavo masiškai rekvizuojami. Tur būt nuo tų laikų Lietuvos kaimiečiai taip nepatikliai žiūri į visokius surašinėtojus (plg. Adlys 2008: 357–382). Vien arkliai iki 1917 m. spalio mėn. buvo rekvizuojami net penkis kartus (žr. Urbšienė-Mašiotaitė 1939a: 100). Už dalį rekvizuotų gėrybių buvo „sumokėta“ pačios okupacinės valdžios spausdinamomis ostmarkėmis, galutinį atsiskaitymą atidedant iki karo pabaigos. Tie pinigai geriausiai tiko mokėti vokiečių žandarų dedamas baudas bei mokėti mokesčius ir gausias rinkliavas. Kai kurios iš jų buvo tikrai pažangios, toli aplenkdamos laiką (pvz. už šunų laikymą), todėl lietuviai jų ypatingai nemėgo. Rekvizuojami buvo ne tik tradiciniai žemės ūkio produktai. Ūkininkai buvo

apkrauti prievolėmis vežti į surinkimo punktus dilgėles ir net vaisių kauliukus. Siekdama suimti į savo rankas visą Lietuvos žemės ūkyje sukuriama pridėtinį produktą, kaizerinė okupacinė valdžia rinkos santykius Lietuvoje slopino taip pat nuosekliai, kaip tai darė bolševikai Rusijoje „karinio komunizmo“ (1918-1920 m.) metu, o Lietuvoje – 1949 m. pradėjus masinę kolektyvizaciją, kai siekiant priversti ūkininkus „savanoriškai“ stoti į kolūkius jie buvo apdėti nebekeliamais mokesčiais ir pyliavomis.

Jeigu kaizerinis okupacinis režimas kuo ir skyrėsi nuo sovietinio socializmo laikų ūkinės tvarkos, tai tik dar didesniu pastangų visą ūkinį gyvenimą pajungti visapriešingai administracinei kontrolei užmoju, vokišku metodiškumu ir nuožmumu, kurį lėmė karo sąlygos. Ta „kaupimo norma“, kurią kaizeriniai okupantai sugebėjo primesti Lietuvos ūkiui beatodairiška rekvizicijų politika, tikrai nebuvo mažesnė už tą, kuri sovietų Rusijoje buvo pasiekta antruoju tarpukario, o Sovietų Lietuvoje – pirmuoju pokario dešimtmečiu, kai varu suvariusi valstiečius į kolūkius, komunistinė valdžia susikūrė veiksmingą mechanizmą savo reikmėms rekvizuoti didžiąją dalį žemės ūkio produkcijos. Labai panašios ir pasekmės: per pirmus metus po kolektyvizacijos Lietuvos žemės ūkis buvo nusmukdytas iki maždaug tokio paties lygmens, kokiame jis buvo baigantis kaizerinei okupacijai.

Vienas strateginių šiuolaikinės Lietuvos užsienio politikos tikslų – išsireikalauti iš Rusijos „socializmo statybos“ Lietuvos ūkiui padarytos žalos atlyginimą (žr. Vitkus 2006). To siekti visas Lietuvos Respublikos vyriausybės įpareigoja 2000.06.13 LR Respublikos Seimo priimtas Įstatymas „Dėl SSRS okupacijos žalos

atlyginimo“. Nors tai žalai įvertinti buvo sudaryta ekspertų grupė, nepavyko rasti oficialiai paskelbtų Lietuvos ūkiui padarytos žalos skaičių (tie, kurie nurodomi neoficialiuose šaltiniuose – bus aptarti šio skirsnio pabaigoje). Galima suprasti, kodėl neskubama šių skaičių skelbti oficialiai. Kai nuvertus Vladimiro Putino režimą pagaliau prasidės derybos su demokratine Rusija dėl okupacijos padarytos žalos atlyginimo, šios šalies ekspertai pateiks savo skaičiavimus apie imperinio centro investicijas į Lietuvos ekonomiką 1940–1990 m. melioruoti jos dirvas, statyti elektrines ir gamyklas, tiesti kelius bei vamzdynus ir t.t. ir pan.

Čia verta prisiminti, kad analogiškoje situacijoje buvo atsidūrusi ir Lietuvos vyriausybė, kai 1922–1923 m. derėjosi su Vokietija dėl atsiskaitymo už karo ir okupacijos padarytą Lietuvos ūkiui žalą (žr. Daščioras 1983: 45–67). Ir vienu, ir kitu atveju keblumas yra tas, kad kaip sovietiniai okupantai 1940–41 ir 1944–1990 m., taip ir vokiškieji 1915–1919 m. Lietuvoje ne vien tik plėšikavo. Mažiausiai rūpindamiesi vietinių krašto gyventojų gerove, bet siekdami sau naudos, jie taip pat daug statė ir nemažai investavo. Jeigu tų investicijų bei statybų ir buvo mažiau negu sovietiniais laikais, tai buvo dėl to, kad pati kaizerinė okupacija truko trumpiau.

Vis dėlto yra ką paminėti. Į kaizerinius sovchozus iš Vokietijos buvo vežami veisliniai gyvuliai. Vokiškų bulių ir kuilių paslaugomis buvo leidžiama naudotis ne vien valstybinėms, bet ir ūkininkų karvėms bei kiaulėms. Kai kurie iš tų vokiškųjų sovchozų buvo paversti bandymų stotimis, kuriuose buvo atliekami moksliniai bandymai, siekiant išsiaiškinti įvairių ligi tol Lietuvoje neaugintų augalų agro-

kultūros galimybes bei ištirti krašto tradicinės augalininkystės agronominės racionalizacijos būdus. Į juos tais pačiais bandomaisiais tikslais buvo atvežta ir kažkiek technikos, įskaitant ir ko gero būtent tada Lietuvos laukuose pirmą kartą pasirodžiusius traktorius. Jais tur būt galima laikyti Oberosto administracijos įvežimo ir išvežimo apskaitoje minimus „motorinius arklus“ (žr. Urbšienė-Mašiotaitė 1939a: 141). Taip buvo rengiamasi šalies kolonizacijai, po karo Lietuvoje apgyvendinus demobilizuotos vokiečių kareivius. Jiems jau turėjo būti parengta informacija, kaip geriausiai įsikurti ir ūkininkauti užkariautame krašte. Vokiečių ekspertų vertinimu, Lietuvos žemės ūkis buvo atsilikęs nuo vokiško vidurkio ištisu šimtmečiu (žr. Urbšienė-Mašiotaitė 1939a: 48). Skirtingai nuo Adolfo Hitlerio, kaizeriniai okupantai neturėjo kėslių išnaikinti ar deportuoti vietinių gyventojų. Vokiečių naujakurių ūkiai ir gyvenvietės turėjo tapti aukštesnės civilizacijos židiniais atsilikusiam krašte, tuo pačiu metu įtaigodami vokiečių kultūros ir nuo jos neatskiriamos vokiečių kalbos pranašumą ir patrauklumą. Tokiu būdu buvo tikimasi pakartoti taikios Rytų Prūsijos germanizacijos sėkmę.

Traukdamiesi rusai 1915 m. išsivežė ar sugadino beveik visų fabrikų įrengimus. Vokiečiai daugelį jų atstatė, o taip pat pastatė daug naujų. Ir atstatomi, ir naujai statomi fabrikai buvo skirti daugiausiai vietinės žaliavos apdirbimui. Tai daugybė lėtpjūvių, deguto varyklos, pieninės, plytinės, devynios naujai pastatytos elektros stotys (Urbšienė-Mašiotaitė 1939a: 141), dilgelių ir kritusių gyvulių perdirbimo įmonės ir t.t. ir pan. Oberosto pramonės pažiba tapo penki paties generolo Ericho Ludendorffo asmenišku

įsakymu 1916 m. įsteigti penki marmelado fabrikai. „Jau pirmieji metai davę puikių rezultatų ir vokiečiai disponavę 300 000 centnerių marmelado, 5000 centnerių džiovintų vaisių, 1700 ctn džiovintų daržovių, 22 000 literiais vaisių sunkos, 1300 ctn raugytų agurkų, 28 000 ctn raugytų kopūstų, 52 000 kilograminėmis dėžėmis grybų, 1 900 ctn. šviežių daržovių, 37 000 ctn. šviežių vaisių ir pan. kitų dalykų, viso 20 milijonų markių vertės“ (Urbšienė-Mašiotaitė 1939a: 50). Nuo 1916 m. Vokietijos Rytų fronto štabo skyriai, atsakingi už Oberosto valdymą, netgi parengė kitų metų krašto ūkio raidos planą, gerokai anticipuodami bolševikinį ūkio planavimą.

Daugumą šių įmonių (kaip antai anuos garsiuosius marmelado fabrikus) ištiko toks pats likimas, kaip ir didžiąją dalį sovietinės okupacijos metais Lietuvoje pristatytų fabrikų ir gamyklų: jie be pėdsakų dingo, susikūrus nepriklausomai Lietuvos valstybei. Tačiau taip atsitiko ne su visais kaizerinių ar sovietinių okupantų statiniais. Atkurtos nepriklausomos Lietuvos gyventojai džiaugiasi Vilniaus-Klaipėdos automagistrale, kuri sovietų valdžios buvo nutiesta kariniais strateginiais sumetimais. Jau mažai kas pamena, kad nepriklausomos Lietuvos ūkio brangakmeniais tapusias Mažeikių naftos perdirbimo gamyklą bei Ignalinos atominę elektrinę jų statybos bei Atgimimo laikais 1988–1990 m. daug kas laikė tik sovietinės industrijos monstrais. Jau Lietuvai atgimstant, mūsų „žaliesiems“ pavyko sutrukdyti dar vieno tokio „monstro“ – Kruonio hidroakumuliacinės elektrinės statybos užbaigimą.

Dar mažiau kas bežino, kad tai kaizeriniai okupantai nutiesė ligi šiol tebeveikiantį 124,4

km ilgio Lauksargių–Šilėnų geležinkelį, kuris eina per garsųjį tuo pat metu pastatytą Lyduvėnų tiltą. Ko gero, niekada Lietuvoje nebuvo vienu metu tiesiama tiek daug geležinkelių, kaip kaizerinės okupacijos laikais. 1915–1918 m. jų buvo nutiesta 458 km, tame tarpe 265 km normalaus pločio, ir 193 km siaurakelių (Šalčius 1998: 226). Daugelis jų šiais laikais nebeveikia, bet jie praverė tarpukario Lietuvos ūkiui. Jį aptarnavo jau kaizerinės okupacijos metais pagerintas geležinkelių tinklas (bet vis dar neoptimalus – nebuvo linijos, tiesiogiai sujungiančios Klaipėdą su kitais didžiais Lietuvos miestais), iš tų laikų paveldėjęs ir Lietuvoje iki 1940 m. naudotą europinę vėžę (1435 mm), prie kurios nežinia ar kada nors sugrįš šiuolaikinės Lietuvos geležinkeliai.

Nors kaizerinė okupacija truko tik keturis metus, vokiečiai spėjo išleisti keletą leidinių apie Oberosto administracijos „pasiekimus“, civilizuojant ir kultūrinant okupuotą kraštą (žr. Broederich-Kurmahlen 1915; Das Litauen-Buch 1918; Feiler 1917; Hartmann 1917; Heywang 1917; Listowsky 1917; Mueller 1918; Presseabteilung Ober Ost 1917; Rümker 1918; Strecker 1917; Struck und Eulenberg 1916; Wertheimer 1916). Šią literatūrą papildė bei pratęsė jau po karo Vokietijoje išleisti apologetiniai leidiniai apie Oberosto valdžios veiklą (žr. pvz. Bertkau 1928; Clemen 1919; Hüpke 1921) bei jos vadovų memuarai (žr. visų pirma Hindenburg 1920; Hoffman 1929; Ludendorff 1919). Jie stebėtinai primena sovietinės okupacijos metais leistus propagandinius leidinius apie LTSR „laimėjimus“.

Kaizeriniai okupantai propagandai ir agitacijai skyrė ne ką mažiau lėšų ir pastangų,

lyginant su šioje srityje tiesiog nepranokstamu sovietiniu režimu. Nepriklausomos žiniasklaidos, kaip žinoma, tada nebuvo, o visa viešoji erdvė buvo labai griežtai kontroliuojama. Lygiai taip pat elgėsi ir Oberosto valdžia. Ji leido laikraščius visomis Lietuvoje naudojamomis kalbomis (išskyrus rusų), o taip pat spausdino gausią agitacinę ir informacinę medžiagą, skirtą krašto gyventojų ūkiniam, doroviniam ir politiniam „švietimui“ (žr. Bertkau 1928; Urbšienė-Mašiotaitė 1939b). Lietuviška nevalstybinė žiniasklaida Oberosto Lietuvoje atsirado tik nuo 1917.09.06 pradėjus leisti „Lietuvos aidą“, tapusį netrukus sudarytos Lietuvos Tarybos spaudos organu. Tačiau jis buvo vokiečių cenzūros labai griežtai kontroliuojamas, ir todėl pirmaisiais leidimo metais mažai skyrėsi nuo LTSR spaudos bei „Dabarties“, kurią leido Oberosto administracijos propagandos ir agitacijos skyriuje dirbė Vokietijos kaizerio pavaldiniai iš Mažosios Lietuvos.

LTSR propagandistai pasakojo apie Tarybų valdžios metais įvestą visuotinį aštuonmetį, o vėliau ir vienuolikos metų vidurinį mokslą, o taip pat apie gabiems ir stropiems darbo žmonių vaikams atsivėrusias aukštųjų mokyklų duris. Oberosto administracijos leidiniuose pasakojama apie per labai trumpą laiką sukurtą platų tinklą pradinių mokyklų, kuriuose pirmą kartą Lietuvos istorijoje lietuvių vaikai galėjo mokytis gimtąja kalba (lietuviškų aukštųjų mokyklų steigti okupantai neleido). LTSR „pasiekimų“ aprašymuose pasakojama apie pasiekimus gerinant darbo žmonių sveikatos apsaugą, mažinant susirgimų tuberkulioze ir kitomis užkrečiamomis ligomis skaičių. Panašiais laimėjimais gyresė ir Oberosto valdininkai, kurie

griežtomis priemonėmis gana efektyviai kovojo su užkrečiamųjų ligų epidemijoms. Jie ypatingai didžiavusi pasiekimais, keliant okupuoto krašto sanitarijos ir visuomeninės higienos būklę. Būtent tais laikais Lietuvos kaimiečiai baudomis buvo įpratinti statyti išvietes („būdeles“) bei naudotis gamtiniais reikalams atlikti vietoj tradicinių būdų („už tvarto“, „darže“ ir pan.).

Šiuolaikinėje Lietuvoje tai yra mokyklinė vadovėlinė tiesa, kad galutinis Lietuvos sovietizacijos tikslas buvo šalies surusėjimas, paverčiant šalies gyventojus rusakalbiais „tarybiniais žmonėmis“. Ne daugiau abejotina, kad Oberosto administracijos „civilizuojanti“ veikla rengė dirvą būsimai Lietuvos germanizacijai. Tiesa, skirtingai nuo Sovietų Sąjungos, kaizerinė Vokietija buvo ne totalitarinė, o tik pusiau autoritarinė valstybė, kuri savo vidine sandara buvo daugelio monarchinių valstybių asimetriška konfederacija, dominuojant pačiai didžiausiai – Prūsijai, kurios karalius kartu buvo ir Vokietijos imperatorius (kaizeris). Joje legaliai veikė socialdemokratų ir katalikų mažumos politinės partijos, kurių lyderiai bei atstovai Vokietijos parlamente (reichstage) nepritarė Lietuvos bei kitų iš carinės Rusijos atimtų teritorijų aneksijos ir kolonizacijos planams.

Šiuos planus puoselėjo Oberosto įkūrėjai Paulius Hindenburgas ir Erichas Ludendorffas, 1917–1918 m. tapę faktiniais Vokietijos diktatoriais. Jie siekė Lietuvą tiesiog aneksuoti, ją prijungdami prie Prūsijos po šios didžiausios Vokietijos federacinės valstybės ir Lietuvos dinastijos unijos širma. Tada „Lietuvos karalystė“ tikrai būtų niekuo nesiskyrusi nuo sovietinės sąjunginės respublikos – į ją būtų paplūdę vokiečių kolonistų srautai. Aneksionistams oponavo

liberalieji imperialistai, kurie pokario Lietuvą įsivaizdavo kaip vidaus reikaluose autonomišką, vokiškos dinastijos (bet ne Prūsijos Hohenzollernų) valdomą buferinę vasalinę valstybę, kurios santykiai su Vokietija būtų buvę panašūs į tuos, kurie su Sovietų Sąjunga siejo „liaudies demokratijos“ šalis.

Tačiau 1918 m. pavasarį ir vasarą daugiausiai įtakos Vokietijos vyriausybės sprendimams turėjo būtent jos kariuomenės vadai. Tai dėl jų pasipriešinimo nepriklausomybę paskelbusi Lietuvos Taryba iki pat vėlyvo 1918 m. rudens taip ir neįgijo krašte jokios realios valdžios. Tad jai liko tenkintis politiniais manevrais, kurių tikslas buvo gauti Vokietijos opozicinių politinių sluoksnių paramą prieš radikalius aneksionistinius ir kolonizacinius Vokietijos vyriausios karinės vadovybės siekius. Pats garsiausias iš šių manevrų – katalikiškos Württembergo dinastijos atstovo Wilhelmo von Uracho išrinkimas Lietuvos karaliumi. Įtvirtinus Lietuvos nepriklausomybę, 1920–1926 m. seimų demokratijos laikais kairiosios politinės partijos su pasimėgavimu prikaišiodavo tuometinei politinei dešinei, kuri 1917–1920 m. dominavo Lietuvos Taryboje, dėl šio ir kitų 1917–1918 m. santykių su okupantais epizodų, kaltindamos ją tautos išdavimu ir kolaboravimu. Gana panašu, kai šiuolaikinės dešinės publicistai tyčiojasi iš LTSR nomenklatūrinių vadovų memuaruose dėstomų pasiaiškinimų, kad jie ir tada „dirbo Lietuvai“, ir kategoriškai kaltina juos prisitaikėlišku kolaboravimu be jokių idėjų motyvų.

Svarbiausias skirtumas tarp 1917–1919 m. ir 1989–1991 m. Lietuvos vidaus politikoje vykusių politinių dramų yra tas, kad nepriklausomybinė kairė ir dešinė susikeitė vietomis.

Pirmosios nepriklausomybės priešaušryje dešiniems politikams (būsimiems tautininkams ir dešiniems krikščionims demokratams) teko vaidmuo susitaikėlių ir lanksčių „realistų“, pasisakiusių už nuosaikią kompromisų su Berlynu politiką, kuri „žingsnis po žingsnio“ turėjo atvesti į galutinį tikslą. Šią Antano Smetonos taktiką 1917–1918 m. atpažįstame aplink Algirdą Brazauską susitelkusių būsimų ekskomunistinės Lietuvos Demokratinės Darbo Partijos (LDDP) vadovų politikoje, kurie kiek galėjo vengė tiesioginės konfrontacijos su Maskva. Tuo tarpu Stepono Kairio, Mykolo Biržiškos ir kitų Lietuvos Tarybos kairiosios mažumos narių elgesys primena „Kauno sąjūdiečių“ laikyseną Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio susibūrimuose bei Atkuriamojo Seimo darbe.

Vytauto Landsbergio ir Gedimino Vagnoriaus vaidmenis nuo 1918 m. pabaigos iki 1919 m. rudens teko atlikti Mykolui Sleževičiui ir kitiems kairiesiems nepriklausomybininkams, karo metus praleidusiems Rusijoje ir po Lietuvos Brastos taikos sutarties pasirašymo grįžusiems į Lietuvą. Jie iš arti stebėjo Rusijos revoliuciją, išmoko kalbėti su paprastais žmonėmis suprantama jiems („mitingine“) kalba ir įsisavino tos revoliucijos politines pamokas, iš kurių svarbiausia ta, kad užkirsti kelią į valdžią bolševikams galima, tik nevengiant naudotis jų pačių metodais. To negalėjo išmokti Lietuvoje likę veikėjai, kuriems politika reiškė debatus siaurame rate, laukimą vokiečių valdininkų priimamuosiuose Vilniuje ir Berlyne bei išvykas į tolimąją Šveicariją. Būtent nebolševikiniai kairieji, grįžę iš Rusijos, nuveikė daugiausiai, konkrečiu kasdieniu organizaciniu darbu dėdami nepriklausomos valstybės pamatus Lietuvoje,

tuo tarpu kai jų politiniai oponentai tikėjo, kad kur kas daugiau galima pasiekti, beldžiantis į pasaulio galingųjų duris toli nuo Lietuvos. Tuo tarpu 1990–1992 m. gatvės politika jau buvo politinės dešinės monopolis, o ekskomunistinė kairė pirmenybę teikė užkulisų politikai.

Kadangi 1916–1918 m. Lietuvoje veikė (ko gero, pati pirmoji pasaulyje moderniąsias laikais) komandinė-administracinė ekonomika, tai nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimas vyko paraleliai su jos „išmontavimu“ ir kapitalistinės ūkio sistemos atkūrimu. Kapitalizmas Lietuvoje buvo restauruotas ne per vieną dieną, mėnesį ar metus. Kariaudama nepriklausomybės karus, jauna Lietuvos valstybė turėjo plačiai naudoti tuos pačius komandinius-administracinius ūkio valdymo svertus. Veikiančios rinkos ekonomikos atkūrimas pasibaigė tik 1922–1923 m., įvedus nacionalinę valiutą (žr. Terleckas 1992) ir stabilizavus ekonomiką. Tačiau tai atskiro straipsnio tema, o tuo tarpu dar reikia palyginti kaizerinio „realiai egzistavusios socializmo“ poveikį Lietuvos ūkio raidai su tuo, kurį jam padarė jo sovietinis palikuonis.

2. Dvi okupacijos žalos atlyginimo bylos: baigta ir neužbaigta

Kai 1918 m. pabaigoje Lietuvos vyriausybė valdžios aparato kūrimo (visų pirma, kariuomenės organizavimo) reikmėms paprašė suteikti jai 100 milijonų markių paskolą, Vokietijos pareigūnai, nesitenkindami jau anksčiau gautu lietuvių sutikimu palikti apyvartoje Oberosto pinigus (ostmarkes), pareikalavo mainais už paskolą pasižadėti sumokėti už turtą, kurio jie jau nebespėjo ar nebepajėgė išsivežti. Jo vertę vokiečiai įvertino 800 milijonų markių (žr.

Yčas 1990 (1928): 88–93). Žinant vokiečių pedantiškumą, vargu ar galima tą sumą laikyti paimta tik iš lubų. Bent pusę tos sumos galėjo sudaryti ne vokiečių vietoje pasisavinto (likusio po išbėgusių rusų), bet atsivežto bei okupacijos metais sukurto turto vertė. Tiesa, toli gražu ne viskas, už ką vokiečiai reikalavo iš besikuriančios Lietuvos valdžios susimokėti, jai tuo metu buvo reikalinga. Ji norėjo iš vokiečių gauti šautuvų, kulkosvaizdžių, patrankų, garvežių ir vagonų, o ne marmelado fabrikų įrenginius.

Vis dėlto Lietuvos vyriausybei paskolą pavyko gauti, išvengiant konkrečių įsipareigojimų. Tvarkinguosius vokiečius esą įtikino toks M. Yčo argumentas: „ar tamsta manai, jog aš turiu moralinę teisę perimti visas vertybes už 800 000 000 markių ir uždėti savo tautai ir savo valstybei tokią didelę našta nepatikrinus vietose, ar iš tiesų tie daiktai ir tos prekės yra ir ar jos tiek vertos, kaip čia buvo pas jus surašyta? Mano yra tiesioginė pareiga, kaip valdžios atstovo, žinoti, ką perku, todėl neatsisakydamas principališkai nuo perėmimo tų daiktų, kurie mums yra be abejo reikalingi, aš paskirsiu atitinkamą ekspertų komisiją, kuri vietose apžiūrės ir įkainos tas įmones, ir tik tada galėsime pasirašyti sutartį“ (Yčas 1990 (1928): 92). Taip Vokietijos ir Lietuvos turtinių santykių sureguliuavimas buvo atidėtas ateičiai.

Jis buvo vienas pagrindinių klausimų ekonominėse derybose su Vokietija, kurios prasidėjo 1922.02.02 ir su pertraukomis užtruko iki pat 1923 m. vasaros. 1923.05.31 buvo pasirašyta sutartis dėl karo nuostolių ir vokiškų pinigų likvidavimo, o kitą dieną – dar ir prekybos

sutartis (žr. Daščioras 1983: 59). Galutinė Lietuvos reikalavimų suma nurodyta 1922.11.14 Vokietijos atstovams įteiktame memorandume. Ją sudarė 873,6 milijonų aukso markių. Iš tos sumos 150 mil. teko nuostoliams, kurie buvo padaryti valstybiniam turtui, 610 mil. – civiliniams asmenims ir bendruomenėms. Dar 113,6 mil. buvo priskaičiuota už ostmarkių apyvartos padarytus nuostolius (žr. Daščioras 1983: 55–56; žr. taip pat Rimka 1923). Kadangi visa Lietuvos reikalavimų suma panaši į skaičių, kurį savo prisiminimuose mini M. Yčas, gali susidaryti įspūdis, kad lietuviai reikalavo ne ką daugiau, negu juos laikė skolingais vokiečiais. Iš tikrųjų tas įspūdis yra klaidingas, nes Lietuva savo galutines pretenzijas įvertino prieškarinėmis aukso markėmis. Pagal aukso paritetą, vienos aukso markės vertė buvo lygi apie 2,4 lito, arba apie 4,2 markės už JAV dolerį.

Tuo tarpu 1918–1919 m. vokiečiai savo pretenzijas skaičiavo ir paskolas teikė tuometinėmis markėmis, kurių vertė palyginus su prieškariniu buvo ženkliais smukusi. Būtent, 1919 m. markė buvo verta jau tik 7–8 prieškarinių markių.⁹ Taigi, Lietuvos reikalavimai 1922 m. pranoko galimų vokiečių kontrpretenzijų (skaičiuojant drauge paskolas Lietuvai ir čia po karo paliktą turto vertę) sumą apie dešimt kartų. Skaičiuojant pagal lito aukso paritetą, Lietuvos reikalavimų Vokietijai suma sudarė 2096,64 milijonų litų. Žymaus tarpukario Lietuvos ekonomisto Albino Rimkos skaičiavimais 1924 m. Lietuvos (su Klaipėdos kraštu) nacionalinės pajamos (per metus naujai sukurtas turtas) buvo 1266,9 mil. litų (žr. Rimka 1926, Nr. 5 (44): 146). Taigi,

⁹ Žr. < <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/projects/currency.htm> > 2013.12.05.

visa okupacijos ir jos metu Lietuvoje veikusios komandinės administracinės ūkio sistemos padaryta šalies ūkio žala sudarė nuo 1,5 iki 2 jos metinių nacionalinių pajamų. Dresdenuo Banko duomenimis, 1913 m. Vokietijos nacionalinės pajamos sudarė 48–48,7 mlrd., 1923 – 29,7 mlrd., 1924 – 44,2 mlrd. 1925 – 54,3 mlrd. aukso markių (žr. Dresdner Bank 1930). Tačiau, Lietuvos reikalavimai nesiekė 2% Vokietijos metinio visuminio produkto, kai jos ūkis atsikūrė ir pranoko prieškarinį lygį. Kas kita – Antantės valstybių reikalavimai (132 mlrd. aukso markių) pagal Versalio taikos sutartį, kurių patenkinimui būtų prirėkę beveik 3 metų Vokietijos visuminio produkto.

Taigi, Lietuvos atstovų pateiktų nuostolių skaičių negalima pavadinti nei nerealistiškais, nei paimtais iš lubų. Deja, Vokietija sutiko tik anuliuoti 1918–1919 m. Lietuvai suteiktas paskolas, kurių bendra suma su procentais siekė apie 130 mil. markių. Jas, tiesą sakant, jau buvo beveik „nurašiusi“ infliacija, kuri sutarčių pasirašymo metu dar nebuvo pasiekusi apogėjaus. Vokietija taip pat atsisakė reikalavimų sumokėti už Lietuvoje paliktą turtą. Ko nors daugiau Lietuva nusprendė nebereikalauti (žr. Daščioras 1971). Ne vien dėl akivaizdžios šalių galios asimetrijos, kurios viena iš apraiškų buvo tuometinė beveik visiška Lietuvos užsienio prekybos priklausomybė nuo Vokietijos. Versalio taikos sutartis Vokietijai draudė šiai šaliai prisiimti žalos atlyginimo įsipareigojimus kokiais nors Rytų Europos valstybei, kol ji nesumokės taikos sutartyje jai paskirtų reparacijų. Užsispyrusi nenusileisti, Lietuva turėjo būti pasiryžusi savo eilės ilgai laukti, o galiausiai jos būtų nesulaukusi, nes 1932 m. valstybės nugalėtojos buvo priverstos

sutikti ir su pagal Versalio taikos sutartį joms pačioms priklausančių reparacijų mokėjimo sustabdymu. Daugiau reikalauti Lietuva negalėjo ir dėl to, kad Vokietija tuometinėje tarptautinėje padėtyje buvo viena iš nedaugelio valstybių, kurių parama Lietuva galėjo pasikliauti, tęsdama kovą prieš Lenkiją dėl Vilniaus.

Šiuo metu dar negalima pasakyti, kada pradės duoti vaisius atkurtosios Lietuvos valstybės pastangos visai kitaip užbaigti kitą okupacijos žalos bylą – su Rusija, pasiskelbusia Sovietų Sąjungos teisių ir įsipareigojimų perėmėja. Pats pasirengimas būsimums deryboms vyksta kiek kitaip, negu tarpukariu. Rengdamasi deryboms su Vokietija, Lietuvos valdžia, kuri tuo metu turėjo daug kitų rūpesčių, negailėjo pastangų rinkti informaciją apie karo ir okupacijos padarytą žalą Lietuvoje. Vietinės valdžios organai skaičiavo sudegintus pastatus, registravo apmokėtus ir neapmokėtus rekvizicijų kvitus. Okupacijos dydžio klausimas buvo gana aktyviai svarstomas spaudoje. Pagrindinis Lietuvos vyriausybės ekspertas šiuo klausimu buvo vis tas pats neprilygstamasis A. Rimka (žr. Meškauskas, Puronas ir kt. 1976: 324–330; Meškauskas 1992: 74–80; Rimka 1923).

Tuo tarpu pokomunistinėje Lietuvoje okupacijos žalos įvertinimas buvo patikėtas anoniminėms žinybinėms komisijoms, apie kurių darbą bei jo rezultatus ne tiek ir daug informacijos. Ar nebuvo verta tarpukario pavyzdžiu pradėti ją „iš apačios“, registruojant konkrečių asmenų nuostolius bei ieškinius? Gal dėl to, pranešus apie komisijos darbo rezultatus, jie nesusilaukė nei platesnės visuomenės susidomėjimo, nei akademinėjų sluoksnių reakcijos. Šiokia tokia išimtis yra tarptautinės teisės specialisto

Dainiaus Žalimo darbai, kurie yra pagrindinis toliau pateikiamų skaičių šaltinis (žr. Žalimas 2005a; 2005b; žr. taip pat Satkauskas 2003).

Sovietinės okupacijos žalos, kurios atlyginimo Lietuvos valdžią įpareigojo siekti dar 1992.06.14 įvykęs referendumas. Tos žalos skaičiavimu jos organai rimtai užsiėmė, kai 1996 m. LR Seimo rinkimus laimėjo dešinioji koalicija. 1997 m. vyriausybinių komisija, kuriai vadovavo tuometinis ūkio ministras Vincas Kęstutis Babilius, 1940–1990 m. SSRS Lietuvai padarytą žalą įvertino 667,7 mlrd. JAV dolerių (Tracevskis 2000). Atrodo, kad ši suma apskaičiuota einamųjų metų doleriais. 2000.06.13 LR Respublikos Seimui priėmus įstatymą „Dėl SSRS okupacijos žalos atlyginimo“, buvo sudaryta nauja ekspertų komisija, kuri savo išvadas 2000.10.06 pateikė LR Vyriausybei (žr. Žalimas 2003: 153). Skirtingai nuo ankstesnės komisijos, ji įtraukė ne tik 1940–1990 m., bet ir 1990–1993 m. laikotarpį – iki pat galutinio Rusijos kariuomenės išvedimo iš Lietuvos.

Komisija išskyrė 15 sovietų Lietuvai padarytos žalos rūšių (žr. Žalimas 2003: 138–140). Iš visos Lietuvai padarytos žalos buvo išskirtos 8 rūšys, sudarančios tiesioginę žalą, kurios bendras dydis buvo įvertintas 20 milijardais JAV dolerių, arba 80 milijardų litų pagal tuometinį (2000 m.) valiutos keitimo kursą. Į šią sumą įeina „kompensacija už dėl okupacijos žuvusius Lietuvos žmones – 7,5 mlrd., genocido ir kitų represijų padarytą žalą – 1,8 mlrd., žala dėl piliečių priverstinio ėmimo į sovietinę kariuomenę – 2,3 mlrd., nacionalizacija, kolektyvizacija ir bankų indėlių konfiskavimu padaryta žala – 0,5 mlrd., nevyriausybiniams organizacijoms padaryta žala – 6 mlrd., žala dėl valstybės gyvinių

funkcijų nutraukimo – 1,4 mlrd.“ (Žalimas 2005a; žr. taip pat Žalimas 2003: 154). Katalikų bažnyčiai ir kitoms konfesijoms padaryta žala buvo įvertinta 200 mil., pasipriešinimo kovotojų persekiojimu – 171 mln. dolerių (Žalimas 2003: 154).

Skaičiuojama, kaip galima suprasti, 2000 m. JAV doleriais. Dėl infliacijos nominali Lietuvos reikalavimų suma auga – tur būt dėl to 2013 m. spaudoje minimas jau 31 milijardas JAV dolerių (žr. Žuklevičius 2013). Likusi žalos dalis vadinama netiesiogine žala. Jos pačios didžiausią dalį sudaro žala dėl negautų Lietuvos ūkio pajamų. Tos žalos pobūdį D. Žalimas komentuoja kaip žalą „praradus nacionalines pajamas dėl prievartinio neefektyvios Sovietų ekonominės sistemos įvedimo (palyginus su kitų panašaus išsivystymo 1940 m. valstybių, vėliau Sovietų neokupuotų, ekonomikomis), praradus pelną dėl okupacijos nulemtu gyventojų sumažėjimo, dėl pensijų ir kitokių kompensacinių mokesčių nukentėjusiems dėl Sovietų agresijos ir okupacijos kaštų“ (Žalimas 2003: 139–140).

Visa tiesioginės ir netiesioginės žalos suma – apie 800 milijardų JAV dolerių (žr. Žalimas 2005a). D. Žalimas nurodo, kad Lietuva geranoriškai reikalauja atlyginti tik tiesioginę žalą, tačiau pasilieka teisę reikalauti atlyginti taip pat ir netiesioginę žalą, jeigu Rusija pateiktų kontrpretenzijas, reikalaujama kompensuoti tariamas Sovietų Sąjungos investicijas Lietuvoje ar sumokėti už neva jai priklausiusį turtą. Tokią žalą apskaitos strategiją kitaip kaip apdairia nepavadinsi, nes LR Seimui priėmus aptariamą įstatymą, odiozinės reputacijos Rusijos Valstybės Dūmos deputatas Viktoras Alksnis surinko deputatų parašus po dokumentu, kuriuo

Rusijos Valstybės Dūmos rūmai įpareigojami suskaičiuoti žalą Rusijos turciniams interesams, kurią neva padarė „lietuvių separatistai“. Galima Rusijos pretenzijų suma – 60 mlrd. dolerių, t. y. trigubai didesnė negu Lietuvos ekspertų suskaičiuota tiesioginė žala (žr. Rusijos reaktiverius 2003).

Pasaulio Banko duomenimis¹⁰, LR BVP 2000 metais buvo 11,43 mlrd. tų metų JAV doleriais. 2011 m, jis sudarė 18, 55 mlrd. 2000 m doleriais arba 42, 72 mlrd einamųjų metų doleriais. Konvertuojant 1929–2013 m. BVP defliatoriumi, 20 mlrd. 2000 m. JAV dolerių atitinka 1940 mil. 1939 m. JAV dolerių.¹¹ To meto Lietuvos statistikų skaičiavimais, 1939 m. Lietuvos nacionalinės pajamos, kurios dėl skaičiavimo metodikos būna kiek mažesnės už BVP, buvo 1259,1 mil. litų (žr. Reichskommisssar für das Ostland 1942: 120; Meškauskas, Puronas ir kt. 1976: 408–411). 1939 m. 1 JAV doleris buvo keičiamas į 5,92 litus (žr. Reichskommisssar für das Ostland 1942: 147). Skaičiuojant tuometiniais doleriais pagal šį valiutos keitimo kursą, metinis Lietuvos BVP 1939 m. sudarė 212,69 mil. tuometinių JAV dolerių. Tad dabartinė Lietuvos vyriausybė tiesioginę Sovietų Sąjungos okupacijos žalą vertina maždaug devyniais tarpukario Lietuvos metiniais visuminiais produktais. Kaip jau minėta, Lietuvos 1922 m. reikalavimai Vokietijai siekė iki 2 metinių prieškarinių visuminių produktų. Nenuostabu – sovietinė okupacija truko ilgiau, ir pakenkė šaliai ūkiui labiau. Bet ar visas 1939 m. Lietuvos turtas buvo vertas tų 2 milijardų JAV

dolerių, kurie skaičiuojant realiomis kainomis atitiko 20 milijardų 2000 metais?¹²

Jeigu vertinti šiuolaikinės Lietuvos ekonomikos masteliu, tai Lietuvos reikalavimai atlyginti *tiesioginę* okupacijos žalą nėra tokie jau dideli. Reikalaujame sumokėti tik tiek, kiek maždaug per vienerius metus pajėgia naujo turto sukurti šiuolaikinė Lietuvos ekonomika. 2013 m. Pasaulio Banko duomenimis, 2000 metų Rusijos BVP tų metų kainomis buvo 259,7 mlrd. JAV dolerių. Taigi, Lietuva reikalavimai sudarė maždaug 8% Rusijos tų metų BVP. 2011 m. Rusijos BVP išaugo iki 349,7 mlrd. JAV 2000 m. dolerių, tad Lietuvos reikalavimai sudaro jau tik 5,7% Rusijos metinio BVP. Tai nėra nepakeliama našta Rusijos ekonomikai, nors ir pranoksta tą krūvį (apie 1,5% metinių nacionalinių pajamų), kokį Vokietijos ekonomikai būtų reikšęs Lietuvos jai 1922 m. iškeltų reikalavimų patenkinimas. Reparacijų Lietuvai našta santykinai vis lengvės, augant Rusijos ūkiui, ir kada nors ateityje Rusijos jau demokratinė vyriausybė turės pasiryžti uždėti reparacijų Lietuvai našta ant atgailai už senelių ar prosenelių veiksmus pagaliau subrendusių savo piliečių pečių.

Kur kas sunkesnė našta Rusijos ekonomikai būtų visos okupacijos žalos (800 mlrd. 2000 m. dolerių) atlyginimas, nes jos suma daugiau kaip du kartus pranoksta dabartinį Rusijos BVP. Jos svoris būtų maždaug toks pat, koks prislėgė Vokietijos ekonomiką pagal Versalio taikos sutarties sąlygas. Tokia našta būtų nesunkiai pakeliama nebent tokio dydžio ekonomikai, kokią turi JAV,

¹⁰ Žr. < <http://databank.worldbank.org/> >. 2013.12.05

¹¹ Žr. < http://stats.areppim.com/calc/calc_usdlrxdeflator.php > 2013.12.05.

¹² Žr. < http://stats.areppim.com/calc/calc_usdlrxdeflator.php > 2013.12.05.

kurios BVP 2000 m. 9 898, o 2011 m. – jau 11 619 mlrd. 2000 JAV dolerių.¹³ Įspūdingi SSRS okupacijos padarytos Lietuvai visos žalos skaičiai rodo, kad ekspertai ją skaičiuodami rėmėsi prielaida, kad ta ekonominė sistema, kurią Lietuvoje 1940 m. sunaikino sovietinė agresija, buvo daug efektyvesnė už sovietinę.

Deja, nėra žinių, ką ekspertai laikė tomis „panašaus išsivystymo 1940 m. valstybėmis“, kurios turėjo laimę likti Sovietų neokupuotomis. Taigi, neišku, su kokiais konkrečiai 1990 m. šalimis jie gretino Lietuvą, vertindami jos potencialų, bet dėl sovietinės agresijos 1940 m. po penkiasdešimties metų nepasiekta lygi. Pati tarpukario Lietuva dažniausiai lygiuodavosi į Daniją, tačiau Danijai netinka „panašaus išsivystymo 1940 m. valstybės“ apibūdinimas. Jeigu apsiriboti to paties regiono valstybėmis, jis bene geriausiai tinka Suomijai.¹⁴ Tačiau ar tikrai nepriklausomai Lietuvai, taip pat kaip ir Suomijai, iki 1990 m. būtų pavykę pasivyti Daniją?¹⁵ Tačiau kiek pagrįsta ši prielaida, ir kaip greitai tai būtų pavykę padaryti? Šių klausimų neįmanoma išvengti, pradėjus skaičiuoti netiesioginę žalą, kaip jos svarbiausia dalis (negautos nacionalinės pajamos) išaiškinta aukščiau pacituotame D. Žalimo įstatymo „Dėl SSRS okupacijos žalos atlyginimo“ komentare.

Iš tikrųjų, yra drąsių tyrėjų, kurie jų nevengia. Štai Stasys Vaitekūnas tarpukario Lietuvos ūkinės raidos problemų ir sunkumų aptarimą baigia taip: „Vakarų Europos išvystytų valstybių patirtis ir praktika leido prognozuoti, kad ir Lietuva, besiorientuojanti pirmiausia į Danijos ūkio modelį, ateityje, per 20–25 metus, galės pasiekti jos lygį“ (Vaitekūnas 2006: 136). Dar toliau nueina žinomas disidentas Vytautas Skuodis: „Jeigu palygintume du Lietuvos nepriklausomybės periodus – 1918 metais paskelbtą nepriklausomybę ir prieš 20 metų atkurtąją, atkreiptinas dėmesys, jog prieškarinio laisva ir nepriklausoma Lietuvos valstybė gyvavo tikrai dvidešimt metų, tai yra, lygiai tiek pat, kaip dabar. Tačiau tada mūsų valstybė prasidėjo praktiškai nuo nulio, o ir pačią nepriklausomybę teko iškovoti ginklu, praliejant nemažai lietuvių kraujo. Bet vis tikrai būtent tada Lietuvos valstybė taip sustiprėjo, kad dar po kokių dešimties metų, panašiai augant ekonomikai bei žemės ūkiui, būtų prilygusi išsivysčiusioms Europos šalims (t.y. apie 1950 m. – Z.N.). O ką mes turime dabar?..“ (Skuodis 2012: 237).

S. Vaitekūno teiginys implikuoja, kad tarpukario Lietuvos ūkio modelis, kuris leido tikėtis taip greitai (apie 1960–1965 m.) susilyginti su

¹³ Čia ir aukščiau pateikti skaičiai yra iš Pasaulio Banko duomenų rinkinių. Žr. < <http://databank.worldbank.org/> >. 2013.07.27.

¹⁴ Lotynų Amerikoje jų būtų galima rasti daugiau (žr. kitą skirsnį).

¹⁵ Iš tikrųjų netgi Suomijai, kuri tarpukario pabaigoje ženkliai lenkė Lietuvą, tai pavyko tik palyginti neseniai. Suomija „tik nuo maždaug 1960 m. galėjo būti vadinama industrine visuomene“ (Pesonen and Riihinen 2002: 246). 1990 m. Danijos BVP vienam gyventojui buvo 18452, Suomijos – 16 866 1990 m. GK\$. 2010 m. – atitinkamai 23513 ir 23290 GK\$. Lietuvos BVP vienam gyventojui 1990 m. buvo 8663, 2010 m. 11004, o ikikriziniais 2008m. – 12667 1990 m. Geary Khamis tarptautinių dolerių (GK\$), kurie skaičiuojami pagal perkamosios galios paritetą. Žr. < http://www.ggdc.net/maddison/maddison-project/data/mpd_2013-01.xlsx > 2013.12.06

Danija, buvo pranašesnis ne tik už sovietinį planinį socializmą, bet ir už šiuolaikinės Lietuvos ūkio santvarką. Ar daug šiuolaikinėje Lietuvoje žmonių (neskaitant „valdiškų optimistų“, kurie taip turi viešai kalbėti dėl užimamų pareigų), kurie pasiryžtų ne juokais susilažinti (pvz., iš vasarnamio gražioje paežerėje), kad Lietuva jau po 20–25 metų (taigi, apie 2034–2040 m.) ūkiškai susilygins su Danija?

Kol okupacijos žalos atlyginimo byla su Rusija neišspręsta, klausimas apie tarpukario Lietuvos potencialą sparčiai ūkio pažangai turi ne vien teorinę reikšmę. Nuo vienokio ar kitokio atsakymo į šį klausimą priklauso netiesioginės žalos, kurią Lietuvai padarė sovietine okupacija, dydžio vertinimas. Kuo šviesesnėmis spalvomis tarpukario Lietuvos kapitalizmą vaizduojame, tuo didesnis atrodo kartu su nepriklausomybe prarastas potencialus tautos turtas, ir atvirkščiai. Tačiau kai tos spalvos pasirenkamos jau labai šviesios, tarpukario Lietuvos fone pradeda blankti pokomunistinio laikotarpio pasiekimai. Kita vertus, net priėjus išvada, kad kontrafaktinės nepriklausomos Lietuvos ūkiniai pasiekimai 1940–1990 m. iš esmės nesiskirtų nuo sovietinės Lietuvos ūkio raidos rezultatų, tokia išvada neatleistų Rusijos nuo pareigos atlyginti tiesioginę okupacijos žalą.

Lietuvos ūkio kapitalistinės raidos 1940–1990 m. kontrafaktinėms perspektyvoms skirtas kitas straipsnio skirsnis. O šį skirsnį galima užbaigti pastebėjimu, kad pats dabartinės ir LR I Vokietijai iškeltos okupacijos žalos atlyginimo bylų palyginimas turėtų nuteikti optimistiškai. Visų pirma, turėtų įkvėpti mūsų senelių ir prosenelių drąsa: tuometinė Lietuva buvo kur kas labiau ūkiškai priklausoma nuo Vokietijos, negu

dabartinė Lietuva priklauso nuo Rusijos. Ji neturėjo tokių galingų ir įtakingų draugų, kokius turi šiuolaikinė Lietuva. Pagaliau, gali įkvėpti ir pats rezultatas – 130 milijonų markių skola, kuria Vokietija 1919 m. tikėjosi dešimtmečiams priiшти prie savęs Lietuvą, buvo nurašyta. O tai jau galima laikyti bent daliniu okupacijos žalos atlyginimu. Tiesa, derybų metu skolą jau buvo beveik nurašiusi infliacija. Tačiau 1919 m., kai Lietuvos valstybė dar tik kūrėsi, tai buvo realūs pinigai, už kuriuose Lietuva įsigijo realių vertybių. Tokiu būdu, jos vadovai įsigudrino valstybės kūrimo išlaidas padengti iš užsienio valstybės pasiskolintais pinigais, kurių paskui gražinti nebereikėjo.

Toks „triukas“ unikalus naujų nepriklausomų tarpukario Europos valstybių istorijoje. Kaimyninėms šalims (Lenkijai, Latvijai, Estijai) teko tas išlaidas dengti iš nepaprastojo infliacijos mokesčio, iš karto po nepriklausomybės paskelbimo įsivedant nacionalinius pinigus, kuriuos po to reikėjo keisti naujais, kai pirmuosius sugraužė infliacija. Lietuvai pradines valstybės steigimo išlaidas apmokėjo Vokietija, tuo pačiu bent jau iš dalies kompensuodama okupacijos žalą. Skaičiuojant, kad 1919 m. viena Vokietijos markė buvo verta 7–8 prieškarinių (aukso) markių, išeity, kad Vokietija nurašydama 130 mln. markių skolą, padengė iki 20 mil. iš 873,6 mln. aukso markių lietuvių ekspertų jai pateiktos sąskaitos (2,3 %). Ordinais reikėtų apdovanoti Lietuvos derybininkus, sugebėsančius būsimose derybose su demokratinės Rusijos (arba jos likučio – demokratinės Maskvos valstybės) vyriausybe išsiderėti tokios pat bent jau tiesioginės okupacijos žalos dalies atlyginimą (apie 460 mil. 2000 m. JAV dolerių).

3. Sovietinė okupacija 1940 m.: kada užsidarė paskutiniai galimybės langai jos išvengti

Kai būsimose derybose su popultinine demokratine Rusija Lietuvos atstovai pateiks 20–800 mlrd. 2000 m. JAV dolerių sąskaitą, jie veikiausiai pirmiausiai išgirs, jog skaičiuojant padaryta niekuo nepamatuota prielaida, esą nepriklausomos Lietuvos išlikimas buvo reali istorinė alternatyva 1939–1940 m. Sovietiniu–rusišku požiūriu, kuris atrodo įtikinamas ir daugeliui Lietuvos žmonių, tuo metu tebuvo tik dvi alternatyvos: arba sovietinė okupacija ir stalininio valstybinio socializmo „statyba“, arba nacistinė okupacija. Hitlerinei Vokietijai nugalėjus Antrajame pasauliniame kare, toliau būtų sekusi Lietuvos vokiškoji kolonizacija: lietuvių mažuma būtų buvusi germanizuota, o dauguma deportuota kolonizuoti Rusijos žemių. J. Stalino faktiškai įvykdytos 1941–1951 m. deportacijos visiškai nublanksta, palyginus su tuo, ką Lietuvai po savo pergalės kare rengė hitlerininkai. Taigi, lietuviai turėtų tik dėkoti už išgelbėjimą nuo šios kur kas blogesnės, palyginus su faktine istorija, alternatyvos, o ne reikalauti reparacijų už atimtą galimybę iki 1990 m. pasivyti labiausiai išsivysčiusias pasaulio šalis, kurios egzistavimą dar reikią įrodyti.

Iš tikrųjų, iki tokios žiaurios dilemos Lietuvos ateities perspektyvos susiaurėjo tik 1940 m. vasarą, kai Vokietijos sumušta Prancūzija kapituliavo. Tačiau net prasidėjus Antrajam pasauliniam karui tų alternatyvų buvo kur kas daugiau. Retas Lietuvos istorikas, rašęs apie 1939–1940 m. įvykius, įstengia atsisipirti

nenugalimai pagundai nusižengti vienam iš didžiųjų tos profesijos draudimų – nerašyti istorijos tariamąja nuosaka.¹⁶ Tačiau ieškant alternatyvų tam likimui, kuris Lietuvą ištiko 1939 m., daugiausiai galvojama apie tų metų rugsėjį, kai Vokietijos vyriausybė ragino Lietuvą žygiuoti į Vilnių, o tuo pačiu – ir tapti Vokietijos sąjungininke (žr. Šepetytys 2006). Dar daugiau rašoma apie 1940 m. birželį, kai Lietuva galėjo ginklu pasipriešinti papildomų sovietinės kariuomenės kontingentų įvedimui į jos teritoriją, bet to nepadarė.

Lietuvos kariuomenei bent simboliškai pasipriešinus Raudonosios Armijos invazijai 1940.06.15, šiuolaikinė Vilniaus Lietuva turėtų papildomą kozirį okupacijos žalos atlyginimo byloje – nenuginčijamą paties okupacijos fakto įrodymą. Tačiau pasipriešinimas nebūtų išgelbėjęs valstybinio kooperatinio kapitalizmo šalies Lietuvos (žr. Norkus 2012a) nuo „socializmo statybos“. Tą patį tenka pasakyti ir apie 1939 m. rugsėjo alternatyvas. Sutariant, kad Vokietija Antrąjį pasaulinį karą bet kuriuo atveju būtų pralaimėjusi, galima įsivaizduoti tris jos sąjungininkės Lietuvos po karo laukusias alternatyvas: (1) masinė jos gyventojų deportacija Krymo totorių arba Kaukazo čėčėnų pavyzdžiu. Tada okupacijos žala būtų buvusi dar didesnė. Bet neaišku, kas ir iš kur tada būtų pateikęs jos sąskaitą Maskvai? (2) Tas pats LTSR, tik be Klaipėdos krašto ir Vilniaus, likimas. (3) „Liaudies demokratinės“ respublikos (vėlgi be Vilniaus ir veikiausiai be Klaipėdos) statusas, analogiškas Lenkijos ar Vengrijos padėčiai po Antrojo pasaulinio karo.

¹⁶ Kadangi šių eilučių autorius yra ne istorikas, bet sociologas, tai jam šis draudimas negalioja.

Paskutinioji alternatyva ir laikoma siekiamybe, kuri dėl neryžtingo Lietuvos vyriausybės elgesio 1939 m. rugsėjį taip ir netapo tikrove. Tačiau vargu ar kas ryšis teigti, kad ta nominaliai suvereni, tačiau sovietškai socialistinė „Lietuvos Liaudies Respublika“ 1990 m. savo ūkiniais pasiekimais būtų pranokusi realiąją tų metų LTSR. Be to, jos pokomunistinei valdžiai būtų kur kas kebliau reikalauti atlyginti „okupacijos žalą“, kaip kad to nereikalauja ir buvusios „liaudies demokratijos“ šalys. Juk ir jos gali priekaištauti, kad pajungimas Sovietų Sąjungos imperinei kontrolei nutraukė jų natūralią ūkinę raidą, kuri būtų leidusi iki 1989 m. pasiekti kur kas geresnių ekonominių rezultatų. Žalą atlyginti nereikalaujama, nes „liaudies demokratijos“ šalys nominaliai liko nepriklausomos.

Ieškant istorinės raidos scenarijaus, kuriame tokia raida Lietuvoje galėtų tęstis ir po 1940 m., geriausiai pradėti nuo tarptautinės politikos alternatyvų 1939 m. vasarą. Kodėl liūdnei pagarsėjęs Molotovo–Ribbentropo paktas laikomas nuskalstamu? Jis tokiu vadinamas todėl, kad Sovietų Sąjungos vadovybė nepanaudojo realios galimybės užkirsti kelią Antrajam pasauliniam karui, sudarydama karinę-politinę sąjungą su Vakarų valstybėmis.¹⁷ Kaip žinoma, sovietai 1939 m. vasarą derėjosi ir su Vokietija, ir su Vakarų demokratinėmis valstybėmis, galiausiai pasirinkdami sandėrį su Vokietija. A. Hitleris J. Stalinui pažadė-

jo daugiau, negu Vakarų valstybės, kurios niekaip negalėjo sutikti su Sovietų Sąjungos reikalavimais pripažinti Baltijos šalis (įskaitant Suomiją) Sovietų Sąjungos įtakos sfera bei prispausti Lenkiją sutikti įvesti į šią šalį Sovietų Sąjungos kariuomenę, Vokietijai užpuolus Lenkiją.¹⁸ Išdidūs lenkai tikėjosi atsilaikysią prieš Vokietiją vieni arba vien tik su Vakarų valstybių pagalba.

Žinant, kaip Vakarų valstybės pasielgė 1938 m. rudenį, išduodamos Čekoslovakiją, visai nesunku įsivaizduoti ir „Rytų Miuncheną“, kuriame jos mainais už karinę sąjungą prieš A.Hitlerį Sovietų Sąjungai „atiduotų“ Latviją, Lietuvą, Estiją, Besarabiją ir netgi Suomiją. Jeigu 1939 m. vasarą Didžiosios Britanijos vyriausybei būtų vadovavęs Winstonas Churchillis, toks sandėris neabejotinai būtų įvykęs (plg. Ильмярв 2012 (2004): 360). Juk per visą tarpukarį tarptautiniuose diplomatinuose sluoksniuose neblėso įsitikinimas, kad Rusija niekaip negali išsiversti be neužšalantių Baltijos jūros uostų, ir todėl Estijos ir Latvijos pavertimas SSRS protektoratais ar netgi sovietizacija – tai tik laiko klausimas. O ir pačios Lietuvos politikai aiškino, kad Lietuvos šansai išlikti nepriklausoma valstybe būtent todėl ir didesni už latvių ar estų šansus, kad anų Rusiją dominančių uostų neturi (žr. Laurinavičius 2013: 458; plg. Lukoševičius 1995: 158).

Taigi, Molotovo–Halifaxo–Bonnet¹⁹ paktas buvo labai reali alternatyva Molotovo–Ribben-

¹⁷ Tų galimybių buvo žymiai daugiau, pradedant 1936 m., kai Vakarų valstybės nepasipriešino Reino srities remilitarizacijai, ir baigiant 1938 m. rugsėjį, kai jos išdavė demokratinę Čekoslovakiją. Kaip teigia istorikai, nepavykus A. Hitlerio užsienio politikos avantūroms, Vokietijoje buvo labai tikėtinas karinis perversmas. Žr. McDonough 2011.

¹⁸ Tiesą sakant, tai padaryti jie ir negalėjo, nes Lenkijos vyriausybei perdėjo savo šalies karinę galią, o gal net laikė laikiną vokišką šalies okupaciją mažesniu blogiu už komunizmą.

¹⁹ Georges Bonnet (1889-1973) ir viskontas Halifaxas (Edward Frederick Lindley Woodas, 1881-1959) – Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos užsienio reikalų žinybų vadovai 1939 m. vasarą.

tropo paktui. Pakto sudarymas automatiškai nereiškė Baltijos šalių okupacijos. Kaip rodo labai skirtingos pakraipos autorių pateikti derybų eigos aprašymai, Sovietų Sąjungos reikalavo teisės Baltijos šalis okupuoti, tik jau prasidėjus Vokietijos agresijai, ir tokiu būdu „garantuoti“ jų nepriklausomybę (plg. pvz.: Bezymenskis 1986 (1972): 57–105; Ильмярв 2012 (2004): 356–430; Kasparavičius 2010: 147–179). Verta atkreipti dėmesį, kad panašias „garantijas“ Sovietų Sąjunga jau po Antro pasaulinio karo (1948 m.) primetė Suomijai, mainais už tai atsisakydama kėslų primesti jai „socialistinę“ ūkio ir visuomenės sistemą. Suomija tokiu būdu virto faktiniu Sovietų Sąjungos protektoratu – valstybė be savarankiškos užsienio politikos – tačiau išsaugojo savarankiškumą vidaus politikoje. Taigi, labai tikėtina, kad vietoje Molotovo–Ribbentropo pakto sudarius Molotovo–Halifaxo–Bonnet pakta, Estija, Latvija ir Suomija būtų buvusios ne sovietizuotos (aneksuotos), o tik „finliandizuotos“, kaip galiausiai atsitiko ir pačiai Suomijai.

Labai svarbu pažymėti, kad sąrašė šalių, kurioms Sovietų Sąjunga piršo savo „garantijas“, Lietuvos nebuvo. „Balandžio 19 d. (1939 m. – Z.N.) sovietų vyriausybė pranešė, kad ketina suteikti karinę pagalbą Suomijai, Estijai, Latvijai ir Rumunijai. Lietuva į šį sąrašą nepateko. Ji neturėjo bendros su SSRS sienos, o atidavusi Memelį vokiečiams, su Vokietija užmezgė ypatingus santykius. Suomiją Sovietų Sąjunga laikė Pabaltijo šalimi. Maskvoje manė, pirma, kad Lietuvos priskyrimas šalims, kurioms suteikiamos garantijos, padidins įtampą sovietų-lenkų santykiuose; o antra, kad toks noras gali duoti Vokietijai dingstį okupuoti

Lietuvą“ (Ильмярв 2012 (2004): 359). Kai kurie Lietuvos diplomatai netgi nerimavo, kai sužinojo, kad Lietuvos nėra tarp valstybių, kurių saugumą Sovietų Sąjunga drauge su Vakarų valstybėmis siekia „garantuoti“ (žr.: Kasparavičius 2010: 157). Taigi, Vokietijos ar Lenkijos protektorato statusas ženkliai Lietuvos politinio elito dalį tuo metu baugino ne mažiau, negu Sovietų Sąjungos satelito padėtis. Šiaip ar taip, Molotovo–Halifaxo–Bonnet pakta sudarius, Lietuvai sovietizacijos ir net vien tik sovietinio protektorato pavojus grėsė mažiausiai, palyginus su kitomis Baltijos šalimis.

Sovietizacija arba „socializmo statyba“ (išsaugant nominalią „mongolišką“ nepriklausomybę) Baltijos šalims (įskaitant Lietuvą) būtų grėsusi tik tuo atveju, jeigu Vokietija vis dėlto būtų pradėjusi karą, net ir būdama strateginėje apsuptyje. Keblu pasakyti, ties kuria geografinė riba Rytų Europoje jau 1939 ar 1940 m. būtų susitikusios Raudonoji Armija ir Vakarų valstybių kariuomenės. Tikėtina, kad tas teritorijas (Lenkiją, Čekoslovakiją, Baltijos šalis, dalį Vokietiją), kurias karo eigoje būtų užėmusi Raudonoji Armija, Sovietų Sąjunga būtų „tvarkiusi“ pagal tą patį modelį, koks buvo panaudotas ne po šios įsivaizduojamos, bet po realios Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Būtent todėl Rytų Europos šalys (išskyrus Čekoslovakiją ir Lietuvą) 1934–1939 m. kaip įmanydamos ir kratėsi Sovietų Sąjungos „garantijų“. Tačiau dar labiau tikėtina, kad Molotovo–Halifaxo–Bonnet pakta neapibrėžtai ilgam laikui A. Hitleriui būtų tvirtai surišęs rankas. Nors Vokietijos diktatorius buvo avantiūristas, net jis (jau nekalbant apie vokiečių generolus, kuriems tai buvo aksioma) gerai išmoko Pirmojo pasaulinio karo pamoką,

kad Vokietija pasmerkta pralaimėti, kariaudama dviem frontais.

Netgi karui prasidėjus, jo eiga nebuvo iš anksto nulemta. Prancūzija ir Anglija turėjo labai realią galimybę jį laimėti dar 1939 m. rudenį, vietoje pasirinktos „keistojo karo“ strategijos visa jėga (kaip maldavo triuškinančio Vokietijos karinio pranašumo apstulbinti lenkai) įsiverždamos į prie pat Vokietijos–Prancūzijos sienos išsidėsčiusį Ruro pramoninį rajoną. Be jo Vokietija kariauti negalėjo. Nepavyko rasti nei vieno Lenkijos istoriko, kuris pritartų ar teisintų Vakarų valstybių elgesį aną tolimą 1939 m. rugsėjį. Ar Didžiąjai Britanijai ir Prancūzijai pradėjus Vakarų fronte kariauti ne „keistąjį“, bet „realų“ karą, o Lenkijos kariuomenei pristabdžius hitlerinės kariuomenės puolimą, J. Stalinas vis tiek būtų smogęs į jos užnugarį?

Labiau tikėtina, kad Didžiąjai Britanijai ir Prancūzijai pradėjus kariauti ne „keistąjį“, o tikrą karą, jis būtų netrukdęs Lenkijai priešintis Vokietijai toliau. Jeigu Lenkija vis tiek būtų buvusi sutriuškinta, o Vokietija dar 1939 m. rudenį būtų gavusi lemiamą smūgį Vakaruose, tai sovietinis diktatorius nebūtų ilgai svyravęs prisijungti prie laiminčios antihitlerinės koalicijos, pareikalaudamas iš pralaiminčio A. Hitlerio atitraukti kariuomenę iki 1939.08.23 sutartos interesų atribojimo linijos. Vėlgi, jau 1940 m. ar 1941 m. Vakarų valstybių (ir Sovietų Sąjungos) pergale pasibaigusio Antrojo pasaulinio karo atveju labiau tikėtina Baltijos šalių „fniandi-zacija“ (pavertimas sovietiniais protektoratais) arba nominaliai nepriklausomomis „liaudies demokratijomis“, negu jų aneksija ir sovietizacija.

Toliau, neturime pamiršti ypatingos politinių lyderių padėties ir reikšmės autoritariniuose

ir totalitariniuose režimuose. Brandi konsoliduota demokratija apsaugo valstybę nuo pavojų, kurios kyla dėl vadovų lyderių psichologinių idiosinkrazijų ar netikėtos fizinės žūties, o taip pat efektyviai sprendžia aukščiausios valdžios perdavimo problemą. Totalitariniai politiniai režimai yra charizmatiškai legitimuoti, personifikuoti, o todėl ir labiausiai nestabilūs. Nors jie skelbiasi „atėję visiems laikams“ ar bent jau tūkstančiui metų, tokie režimai gali greitai subyrėti arba transformuotis, kilus lyderystės krizei – diktatoriui mirus ar žuvus. Antrasis pasaulinis karas buvo asmeninis A. Hitlerio projektas. Jam žuvus iki 1939 m. rudens, jis galėjo likti vokiečių istorinėje atmintyje kaip kontroversiškas politinis veikėjas, beveik visas vokiškai kalbančių gyventojų gyvenamas teritorijas suvienijęs vienoje valstybėje, bet ne kaip didžiausios Vokietijos istorinės katastrofos kaltininkas.

Iš tikrųjų, taip ir galėjo atsitikti. A. Hitlerį politiniai priešai medžiote medžiojo: prieš jį buvo surengti net 42 pasikėsinimai! (žr. Berthold 1981). Beveik garantuotas galas A. Hitlerio laukė 1938 m. rugsėjo pabaigoje. Siekdama išvengti jų nuomone tuo metu beviltiško karo, Vokietijos kariuomenės vadovybė parengė prūsiškai kruopštų diktatoriaus fizinės likvidacijos planą. Tada A. Hitlerį išgelbėjo tik Vakarų valstybių kapituliacija Miunchene. Labai arti tikslo buvo Georgo Elsnerio 1939.11.08 Miunchene surengtas pasikėsinimas. Diktatorius išvengė mirties tik todėl, kad 14 minučių anksčiau išėjo iš aludės, kur buvo padėta bomba (žr. Berthold 1981). Daugiau negu tikėtina, kad A. Hitlerio „medžioklė“ būtų tik sustiprėjusi, kai sudarius „antrąją Antantę“ – Sovietų Sąjungos ir Vakarų

valstybių sąjungą – nacistinė Vokietija būtų atsidūrusi strateginėje apsuptyje. A. Hitleriui pasiryžus vis dėlto pradėti karą dviems frontais, naujas generolų sąmokslas, panašus į tą, kurį įgyvendinti sutrukdė Miuncheno kapituliacija, galėjo pasikartoti – ir pasisekti.

Vokietija be A. Hitlerio iš totalitarinės valstybės būtų ne lėčiau už Sovietų Sąjungą (nuo J. Stalino mirties 1953 m. iki garsiojo SSKP XX suvažiavimo 1956 m. nepraėjo ir trys metai) būtų tapusi autoritarine, kurios užsienio ekspansijos galimybės būtų buvusios apribotos Vidurio ir Pietryčių Europos konsolidavimu į *Grosswirtschaftsraum*²⁰ – Vokietijos ūkiškai dominuojamą regioninę ekonominę sistemą. Ji galėjo tapti autoritariniu tik 1957 m. įkurtos Europos ekonominės bendrijos (EEB) prototipu ar ekvivalentu (žr. Laughland 1997). Čia verta priminti, kad ir šioje demokratiškos Europos valstybių ūkinėje sąjungoje, ilgainiui išsiplėtojusioje į Europos Sąjungą, Vokietija visada buvo ir lieka ekonomiškai stipriausia jėga. Tikint istoriškai neišvengiamu ir dėsningu liberaliosios demokratijos triumfu, keblu atmesti palaiptinio pototalitarinės Vokietijos ir jos satelitinių politinių režimų liberalėjimo, o galiausiai ir grįžimo į demokratiją perspektyvą, panašiai kaip tai atsitiko komunistinės totalitarizmo atmainos užvaldytose šalyse.

Ši sąrašą daugiau ar mažiau realių alternatyvų tam likimui, kuris Lietuvą ištiko 1940 m. birželį, galima būtų tęsti ir toliau, jeigu jų dar nepakaktų pasiekti tą tikslą, dėl kurio jos čia ir pateikiamos. Būtent, parodyti, kad Lietuvos nepriklauso-

mybės išsaugojimas 1939–1940 m. buvo ne mažiau reali alternatyva, palyginus su nacistinės Vokietijos ir stalininės Rusijos rengtomis ateitimis. Netgi įvedus sovietinės kariuomenės įgulas 1939 m. vis dar buvo atvira (išsireiškiant anachronistiškai) Lietuvos ir kitų Baltijos šalių vien tik „finlandizacijos“ arba sovietinio protektorato perspektyva (ko nors daugiau jų vyriausybės tuo metu ir nebegalėjo tikėtis).

4. Sovietinės okupacijos netiesioginės žalos dydžio klausimu: nebūtoji kapitalistinė 1940–1990 m. Lietuva tarp Baltijos Urugvajaus ir antrosios Suomijos

Gana nesunku pasakyti, kaip būtų atrodžiusi nepriklausomos Lietuvos ūkio raida iki 1950 m. Langa į tą prarastą geresnę ateitį atveria paskutiniaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais vykusios diskusijos dėl ūkinės šalies ateities, o taip pat atsakingų už Lietuvos ūkinę politiką žinybų (visų pirma, Finansų ministerijos) rengti sprendimai. Prasidėjus karui, didžiąją jų energijos dalį atėmė dėl nuolat besikeičiančių sąlygų išskylančių problemų operatyvus sprendimas (pvz., iš kur gauti įsivežti anglies ir naftos produktų, nutrūkus prekybos ryšiams su tradiciniais tiekėjais). Bet tuo pačiu metu „lyg niekur nieko“ buvo svarstomi ir sprendžiami klausimai, susiję su ilgalaikėmis Lietuvos ūkio perspektyvomis, žvelgiant bent vieną dešimtmetį į ateitį. Nėra pagrindo abejojti, kad kitoms sąlygoms nepakitus, tie sumanymai būtų buvę sėkmingai įgyvendinti. Kaip rodo

²⁰ Verčiant iš vokiečių kalbos pažodžiui – „didžioji ekonominė erdvė“. Tačiau dar geriau tinka „ekonominio pasaulio“ (F. Braudelio ir I. Wallersteino prasme) terminas.

G. Vaskelos aptarti Lietuvos žinybų dokumentai, šalies vyriausybė rengėsi pradėti naują šalies industrializacijos etapą (žr. Vaskela 2002: 34–41, 127–136, 155–166).

„Svarbiausi 1918–1940 m. metų laimėjimai Lietuvos pramonėje buvo visai naujos maisto pramonės sukūrimas (180 pieno perdirbimo įmonių, 15 mėsos perdirbimo kombinatų²¹, 3 cukraus fabrikai) ir taip pat Lietuvai naujos tekstilės pramonės išvystymas. Svarbus ir įdomus priedas prie tų dviejų šakų buvo tokios pramoninės pirmienos Lietuvoje, kaip modernūs popieriaus fabrikas ir du dideli gumos perdirbimo fabrikai“ (Cesevičius 1968 (1998): 162). Antrojo pasaulinio karo išvakarėse agrarinės pramonės, perdirbančios žemės ūkio produkciją, kūrimas Lietuvoje buvo iš esmės baigtas. Apie tai iškalbingai byloja ir tas pats faktas, kad per 50 sovietinės okupacijos metų pagrindinių maisto pramonės įmonių tinklas Lietuvoje iš esmės nepasikeitė: pakako tų pačių pieninių, mėsos kombinatų, cukraus fabrikų. Tik kai kolektyvizacijos suniokotas Lietuvos žemės ūkis po 1960 m. pagaliau pranoko prieškarinį lygį, prireikė pastatyti naujus mėsos kombinatus Alytuje, Utenoje, Klaipėdoje, Vilniuje (žr. Stankevičius 2009: 215).

Kaip matyti iš sąrašų prekių (žr. Vaskela 2002: 135), kurias įvairios ekonominės žinybos siūlė pirkti Vokietijoje, tam panaudojant Lietuvos abipusių užskaitymų (kliringo) sąskaitoje su šia šalimi susikaupusias lėšas, buvo rengiamasi praplėsti dvi Lietuvos ūkio siauras vietas. Viena jų buvo silpna statybinių medžiagų pramonė. Plytos buvo brangios, o cementas

buvo importuojamas. Dviejų cemento fabrikų, galinčių pagaminti po 75 tūkst. tonų cemento per metus, ir 50–60 mln. plytų per metus gaminančių dvidešimties plytinių pastatymas turėjo sukurti pajėgumus materializuoti seną „mūrinės Lietuvos“ viziją (žr. Vaskela 2002: 135). Tai jau nebuvo vien svajonės ir vizijos, bet realūs planai – dėl vieno cemento fabriko statybos buvo susitarta (su danų firma „Schol CO“) dar iki karo pradžios (žr. Cesevičius 1995 (1968): 165).

Kita tarpukario Lietuvos ūkio „siaura vieta“ buvo silpnas elektros ūkis. Elektra buvo brangi, o elektrinės nesudarė vieningo tinklo. Per artimiausius dešimt metų Lietuvos ūkis turėjo pasikeisti iš esmės. 1939 m. „Elektros“ bendrovė pradėjo vykdyti platų darbų planą, kuriame dar iki 1943 m. buvo planuojama baigti statyti durpėmis kūrenamą stambią Rekyvos elektrinę prie Šiaulių (tai buvo padaryta dar iki Lietuvos okupacijos), baigti lenkų pradėtą Turniškių hidroelektrinės statybą, nutiesti elektros perdavimo liniją Vilnius–Kaunas, pastatyti Minijos elektrinę, ją perdavimo linijomis sujungiant su Plunge, Kretinga, Palanga ir Šventąja. Turėjo būti atlikti paruošiamieji darbai didelės hidroelektrinės prie Kauno (Pažaislio). Pati jos statyba matomai turėjo įvykti dar iki dešimtmečio pabaigos, pastačius jau minėtus cemento fabrikus (žr. Drašutis 1948; Vaskela 2002: 163).

Gilinantis į šiuos Lietuvos industrializacijos sumanymus, sunku nepastebėti, kad daugumą šių planų įgyvendino jau sovietų okupacinė valdžia – tik žymiai vėliau, jau artėjant 1960 m. ar net po jų. Būtent tada Lietuvoje pagaliau buvo

²¹ Čia į D. Cesevičiaus tekstą įsivėlė klaida, nes realiai buvo pastatytos tik 5 įmonės, kurios galėtų būti vadinamos „mėsos perdirbimo kombinatais“. Žr. Meškauskas, Puronas ir kt. 1976: 420–422.

sukurta stipri statybinių medžiagų pramonė bei pakankami visos Lietuvos elektrifikacijai energetiniai pajėgumai, kurie sudarė prielaidas jau kitame dešimtmetyje (apie 1970 m.) Lietuvai tapti industrine šalimi. Taigi, skirtumas tik tas, kad nepriklausomoje Lietuvoje tai galėjo įvykti koku dešimtmečiu anksčiau. Tuo prarastu dešimtmečiu ir reikia vertinti sovietinės okupacijos netiesioginę žalą iki 1960 m.

Čia, žinoma, skeptikas gali pasakyti, kad šis teiginys tikėtinas tik tiek, kiek priimame prielaidą, kad Antrasis pasaulinis karas neįvyko, ir todėl kalbama apie Lietuvą, kuriai ne tik pavyko išlikti nepriklausoma, bet ir išvengti Antrojo pasaulinio karo sugriovimų. Plėtodamas šį kontrargumentą jis gali klausti, ar ir karo nenusiaubta sovietinė Lietuva jau 1950 m. nebūtų pasiekusi tą patį ūkinį lygį, koks faktiškai buvo pasiektas 1960 m.? Juk ir sovietinių laikų literatūroje pripažįstama, kad po „Didžiojo Tėvynės karo“ prireikė viso penkmečio karo sugriautam ūkiui atstatyti (žr. Fridbergas 1988: 98–107). Taigi, išeitu, kad 1940–1950 m. – tai ne dėl sovietinės okupacijos, bet dėl karo nuostolių ūkio raidai prarastas dešimtmetis.

Vis dėlto netgi jeigu tai tiesa, kad okupuotoje Lietuvoje šeimininkavę bolševikai industrializuodami Lietuvą iki 1960 m. pasiekė tik tiek, kiek nepriklausomoje Lietuvoje buvo planuojama nuveikti dar iki 1950-ųjų, visa tai dar neįrodo, kad dėl okupacijos Lietuva patyrė ne vien tiesioginę, bet ir netiesioginę žalą – nepasivijo labiausiai labiausiai išsivysčiusių Europos šalių, kaip prielaidauja tą žalą suskaičiavę jos ekspertai. Tam nepriklausomos Lietuvos ūkio

augimo tempai būtų turėję ženkliai pranokti ūkio pažangos tempus sovietmečiu.

Kaipgi pagrįsti sovietinės okupacijos netiesioginės žalos skaičiavimo prielaidą, kad Lietuvai išlikus nepriklausoma valstybe, jos ūkis būtų augęs sparčiau už sovietinės Lietuvos ūkį: taip, kad nepriklausomai kapitalistinei Lietuvai apie 1990 m. būtų pavykę tai, kas nepavyko socialistinei Sovietų Sąjungai – tapti tokia pat turtinga, kaip ir kapitalistinės pasaulio sistemos branduolio šalys? Jau citavau V. Skuodį (2012: 237) ir S. Vaitiekūną (2006: 136), kurie drąsiai deklaruoja, kad Lietuvai išvengus sovietinės okupacijos tarpukario laikų „žydroji svajonė“ – pasivyti Daniją – būtų buvusi įgyvendinta, dar nesulaukus 1990-ųjų. Ar tai nėra perdėtas optimizmas?

Visų pirma reikia pažymėti, kad 1940–1950 m. „prarastuoju dešimtmečiu“ Lietuva ekonomiškai nukentėjo ne vien dėl karo, bet ir dėl stalininės kolektyvizacijos, kuri padarė Lietuvos žemės ūkiui kur kas daugiau nuostolių, negu karo metų rekvizicijos. Sovietmečio laikais rašiusiems autoriams (žr. pvz. Gregorauskas 1960; Tamošiūnas 1974) sunkiai sekėsi nusišėpti, kad 1940 m. lygį Lietuvos žemės ūkis pasiekė tik po 1960 m. (plg. Penkaitis 1994). Argi derliai ir pieno primilžiai kontrafaktinės nepriklausomos Lietuvos žemės ūkyje, išvengusiam kolektyvizacijos suniokojimų, tais metais nebūtų buvę kur kas didesni? Jeigu šis klausimas yra grynai retorinis, tai atsakyti į klausimą apie hipotetinės nepriklausomos Lietuvos industrializacijos kryptis po to, kai apie 1950 m. būtų buvusi sukurta stipri statybinių medžiagų pramonė ir vieninga energetinė sistema²², žymiai kebliau.

²² Sovietinėje Lietuvoje jos kūrimas užtruko iki 1960 m. 1962 m. ji buvo įjungta į SSRS šiaurės-vakarų energetinę sistemą. Žr. Meškauskas 1994: 72-73.

Visus ką tik minėtus Lietuvos industrializacijos planus, kurie turėjo būti įgyvendinti 1940–1950 m. buvo planuojama finansuoti įprastu būdu – pasitelkiant valstybės bei jos diriguojamų „visuomeninių organizacijų“ (t. y. kooperatyvų sąjungų) kapitalus. Tai nebuvo išskirtinis Lietuvos raidos bruožas – panašiu būdu buvo įgyvendinami ir kitų tarpukario Baltijos bei Vidurio Europos šalių, o taip pat daugybės kitų pokario laikų nesocialistinių besivystančių šalių industrializacijos projektai. Pasiremami jų įgyvendinimo patirtimi galime nurodyti kai kurias lemtingas kryžkeles, kurios laukė Lietuvos, kaip ir kiekvienos besivystančios šalies. Nuo tose kryžkelėse priimtų sprendimų priklauso, ar pavyksta įveikti atsilikimą nuo KPS branduolio šalių, ar ne.

Kai po Pirmojo pasaulinio karo nepriklausoma Lietuva „besivejančios raidos“ pavyzdžiu pasirinko Daniją, Pietų pusrutulyje egzistavo šalis, kurią vystymosi analitikai laiko savotišku ekonominiu Danijos dvyniu Pietų pusrutulyje (žr. Senghaas 1985 (1982): 95–122; žr. taip pat Menzel 1988: 159–270; Kristensen and Sabel 1997). Tai Urugvajus, kuris tarpukariu daugeliui lietuvių tapo antrąja tėvyne. Danija ir Urugvajus panašūs ne vien gamtinėmis sąlygomis (nėra ypatingų iškasamųjų gamtos turtų, bet užtat puikios sąlygos plėtoti žemės ūkį) ir santykiniu dydžiu. Matuojant Lotynų Amerikos žemyno ploto masteliais, Urugvajus – tokia pat maža valstybė, kaip ir Danija, nors jo plotas (176 000 km²) keturgubai didesnis už Danijos plotą (43 000 km²). Šios šalys su Lietuva palyginamos ir gyventojų skaičiumi – 2013 m. Danijoje gyveno apie 5,6

mil., o Urugvajuje – 3,3 mil. gyventojų (žr. CIA 2013). Apie 1920 m. šios dvi šalys buvo labai panašios taip pat ir ūkio struktūra bei padėtimi pasaulio ekonomikoje. Abi šalys tuo metu turėjo išplėtotas ir eksportą orientuotas ekonomikas bei tą patį pagrindinį prekybos partnerį KPS branduolyje: Didžiąją Britaniją.

Danija ir ją masiškai eksportavo sviestą ir bekoną, o Urugvajus – vilną, aviėną ir jautieną. Autoritetingais olandų ekonomisto Anguso Maddisono pradėta projektą tyrėjų duomenimis 1913 m. Urugvajaus BVP vienam gyventojui (3310 1990 m. GK\$) net buvo aukštesnis, negu Danijoje (3192 GK\$), jau nekalbant apie Suomiją (2111 GK\$). Santrumpa GK\$ prie šių skaičių reiškia tarptautinius Geary Khamis dolerius, kurie taip vadinami pagerbti ekonomistus Roy'ų C. Geary (1896–1983) ir Salemą H. Khamisą (1919–2005), kurie sukūrė plačiai naudojamą piniginių pajamų perkamosios galios apskaičiavimo metodą. Jis leidžia palyginti skirtingų šalių ar tos pačios šalies naujai sukuriamą turtą. Tačiau jau 1938 m. Danija šio rodiklio reikšmė (5762 GK\$) jau smarkiai lenkė Urugvajų (3676 GK\$), kuri spėjo pasivyti ir Suomija (3589 GK\$). 2010 m. Danijos BVP vienam gyventojui jau buvo 23513 GK\$ (Suomijos – 23290 GK\$), tuo tarpu Urugvajuje šio rodiklio reikšmė (11526 GK\$) nedaug tesiskyrė nuo Lietuvos (11004 GK\$). Svarbu pažymėti, kad Lietuva Urugvajų buvo pranokusi nepriklausomybės atkūrimo metais. Būtent, 1990 m. Lietuvos BVP vienam gyventojui buvo 8663 GK\$, Urugvajaus – 6465 GK\$, Danijos – 18452 GK\$, Suomijos – 16866 GK\$).²³

²³ Žr. visi skaičiai pateikiami pagal papildytą A. Maddisono projekto tęsėjų papildytą jo duomenų rinkinį. Žr. < http://www.ggd.net/maddison/maddison-project/data/mpd_2013-01.xlsx >. 2013.12.06.

Taigi, ar galime būti tokie tikri, kokie buvo SSRS okupacijos netiesioginę žalą 2000 m. skaičiavę ekspertai, kad 1990 m. Lietuva savo ūkio lygiu ir padėtimi tarptautiniame hierarchiniame darbo pasidalijime būtų buvusi labiau panaši į Suomiją ar Daniją, o ne į Urugvajų ir kitas Lotynų Amerikos šalis? Antai lenkų ūkio istorikas Henrykas Szlajferis tiesiai teigė, kad pagal Lotynų Amerikos raidą galima spręsti, kokia būtų buvusi Vidurio Rytų Europos raida, jeigu nebūtų buvę Antrojo pasaulinio karo (Szlajfer 1991). Danija į KPS „aukščiausiąją lygą“ pakilo dar tarpukariu, Suomijai tai pavyko padaryti jau po Antrojo pasaulinio karo. Žinoma, labai norisi tikėti, kad tas pats būtų pavykę ir Lietuvai, jau nekalbant apie likusias Baltijos šalis. Bet ar tikrai, jeigu ir pokomunistinei Lietuvai kol kas nelabai sekasi mažinti atstumą, kuris ją skiria nuo technologinės pažangos priešakinio krašto šalių? (žr. Norkus 2012b: 107–118; 242–295).

Žinoma, šias (be abejo, laikinas) nesėkmes paprasčiausia aiškinti sovietinių laikų blogu palikimu, nuo kurio vis nepavyksta iki galo atsikratyti. Tačiau Urugvajaus, kitų Lotynų Amerikos bei daugelio Azijos šalių kapitalistinio vystymosi nesėkmės rodo, kad kai santykinis atsilikimas nemažėja, ne visada jį galima paaiškinti karų sugriovimais ar sovietinių okupantų primesta valstybinio socializmo statyba. Danija 1940–1945 m. buvo okupuota hitlerinės Vokietijos. Tuo tarpu Urugvajaus žemės, kaip žinoma, niekada netrypė nei nacistinių, nei sovietinių kareivių batai. Jo ekonomika visą laiką liko laisvos globalios kapitalistinės rinkos integrali dalis, nebūdama įtraukta į Lietuvos ūkį sužalojusį „tarprespublikinį“ darbo pasidalijimą uždaro sovietinės imperijos ekonominio

pasaulio ribose. Antrajame pasauliniame kare ši šalis dalyvavo tik simboliškai, 1945.02.15 prisijungdama prie Antihitlerinės koalicijos, kad užsitikrintų sau vietą kuriamoje Jungtinių Tautų organizacijoje. Tačiau po 40 metų kapitalistinio Urugvajaus pasiekimai nebuvo didesni už tuos, kuriais džiaugėsi ir didžiavosi sovietinės socialistinės Lietuvos vadovai, lygindami 1985 ir 1940 m. Lietuvą.

Lietuvos vieta tarptautiniame hierarchiniame pasidalijime tarpukario pabaigoje buvo panaši į tą, kurią dar iki Pirmojo pasaulinio išvakarėse užėmė Danija ir Urugvajus (žr. . Kokie veiksniai galėjo sutrukdyti kapitalistiniu keliu besivystančiai Lietuvai 1990 m. tapti antrąja Danija (ar Suomija), paversdami ją „Baltijos Urugvajumi“ – panašia į dabartinę Lietuvą KPS pusiau periferijos kapitalistine šalimi?

Visų pirma, Lotynų Amerikos ir daugelio kitų šalių kapitalistinės raidos nesėkmės gali paaiškinti tos kapitalizmo atmainos, kuriai geriausiai tinka politinio oligarchinio kapitalizmo pavadinimas, įsigalėjimu (žr. Norkus 2008: 563–591; 2012a: 119–132). Urugvajaus ir kitų Lotynų Amerikos šalių oligarchai – tai stambieji žemvaldžiai, plantatoriai, stambieji eksportininkai bei importininkai, kartais vadinami „kompradorine buržuazija“. Prielaidas panašiam sluoksniui susidaryti Lietuvoje sunaikino jos pirmoji – 1918–1922 m. – buržuazinė revoliucija, likvidavusi stambiąją žemėvaldą. Lietuvos žemės ūkyje dominavo ir būtų toliau dominavę (jeigu ne sovietinė okupacija) smulkūs ūkininkai, vertikalios kooperacijos pagalba besinaudojantys ir smulkiosios, ir stambiosios gamybos pranašumais (žr. Norkus 2012c). Urugvajaus žemės ūkyje dominavo ir

tebedominuoja stambios privačios latifundijos, panaudojančios samdinių darbą.

Nebuvo Lietuvoje sąlygų politiniam oligarchiniam kapitalizmui iškilti ir iš privačios pramonės ir bankininkystės, kurių santykinė ekonominė reikšmė būtų išaugusi, įsibėgėjus industrializacijai. Tam trukdė istoriškai Lietuvoje susiklostęs etninis darbo pasidalijimas: didžiausi pramonės ir finansų kapitalistai buvo (ir veikiausiai būtų išlikę, jeigu ne sovietinė okupacija) tautinių mažumų atstovai, o valstybės valdymas buvo grynai „lietuviška“ veiklos sfera, kurią stambusis privatus kapitalas turėjo mažai svertų įtakoti.

Kadangi keblu pasakyti, iš kur ir kaip hipotetinėje nepriklausomoje Lietuvoje po 1940 m. galėjo atsirasti pajėgūs „užgrobti valstybę“ stambieji kapitalistai, galima daryti prielaidą, kad valstybinio kooperatinio kapitalizmo sistema būtų išlikusi ilgam. Jai tikriausiai negrėstė ir numanoma posmetoninė Lietuvos demokratizacija. Politinio oligarchinio kapitalizmo pavojus kur kas didesnis, valstybinio socializmo griuvėsiuose, atkuriant kapitalizmą. Jį dažniausiai galima aptikti pokomunistinėse šalyse, turinčių paklausių tarptautinėse rinkose naudingųjų iškasenų, kai privatizacijos metu jos patenka į nedaugelio stambiausių privačių verslininkų rankas (žr. Norkus 2012b: 119–132). Pokomunistinę Lietuvą nuo jų apsaugojo tokių gamtos turtų stoka ir europeizacija – ES aprobuotų institucijų importas ir įsijungimas į bendrą ES ekonominę erdvę.

Kaip ką tik minėta, tos erdvės prototipas – jau minėta Vokietijos *Grosswirtschaftsraum*, kuri jau buvo tapusi tikrove 1936–1939 m., kai Vokietiją su dauguma kaimyninių valstybių

(įskaitant Lietuvą) susiejo tarpusavio užskaitymų (kliringo) sutartys, kurių pagalba buvo subalansuojami prekių srautai tarp prekybos partnerių (žr. Laughland 1997; Wei Li 2007). Vokietija tokiu būdu užsitikrino reikalingų jos karo pramonei žaliavų tiekimą. Daugelis Vokietijos partnerių tokiu būdu finansavo savo industrializacijos projektus, užsakydami investicines prekes – įrangą statomiems fabrikams bei gamykloms (žr. Berend 1998: 273–277; Teichova 1988: 191–198 ir kt.). Šiuo būdu rengėsi aukščiau aptartus Lietuvos industrializacijos planus 1940–1950 m. finansuoti ir Lietuvos vyriausybė.

Prasidėjus karui ir dėl to pradėjus trūkinėti įprastiems prekybos ryšiams, ne tik kariaujančios, bet ir neutralios valstybės turėjo įsivesti Pirmojo pasaulinio karo metais išbandytą karinio „karinio centralizuoto privalomo ūkio“ (P. Šalčius) sistemą. Ne išimtis buvo ir Lietuva. 1940.05.07 LR Seimas priėmė „Nepaprastuoju metu tautos ūkiui tvarkyti įstatymą“, kurį papildė „Kainų priežiūros“ ir darbo prievolės („Darbo rikiavimo“) įstatymai. Pirmasis iš paminėtų įstatymų LR Finansų ministrui suteikė faktines ekonominio diktatoriaus galias, tame tarpe teisę sekvestruoti jo nurodymams nepaklūstančias privačias įmones (žr. Vaskela 2002: 169–175). Ironiška, bet tokiu diktatoriumi tapo tuometinis finansų ministras Ernestas Galvanauskas, kuris buvo žinomas savo ekonominių pažiūrų liberalumu (žr. Galva 1982). Šie ir kiti sprendimai, kuriais Lietuvos ekonomika turėjo būti radikaliai centralizuota, retrospektyviai atrodo kaip 1940–1941 m. „socialistinių pertvarkymų“ uvertiūra. Tačiau juos nulėmė ne pasikeitusios Lietuvos vyriausybinių sluoksnių ekonominės

pažiūros, o nepaprastosios karo sąlygos, paskatinusios vis plačiau taikyti administracinius ūkio valdymo metodus.

Bet net jeigu šių nepaprastųjų aplinkybių nulemtų ekonominės politikos pokyčių, kuriuos G. Vaskela vadina „kursu į valstybės reguliuojamą ekonomiką“ nebūtų buvę (tarus, kad Antrojo pasaulinio karo būtų pavykę išvengti), valstybė dar ilgai būtų likusi visą Lietuvos ūkį diriguojanti jėga ir svarbiausias antreprenieris. Apibendrinamas Baltijos valstybėse tarpukario pabaigoje susiformavusios ūkio sistemos bruožus, A. Plakansas rašo: „nors tai ir nebuvo valstybinis socializmas (*though not quite state socialism*), tai nebuvo ir sistema, kuri stambių įmonių sferoje būtų plačiai naudojusi konkurenciją ir meritokratiją. Konkurencijai laisvai veikti buvo paliktas privatus smulkių įmonių ir mažmeninių parduotuvių sektorius. Visa tai sukūrė labai maišytas ekonomikas bei galvosena, kuri patikėjo centro vyriausybei priimti teisingus sprendimus optimaliai paskirstyti išteklius bei rūpintis visų gerove“ (Plakans 2011: 334–335).

Ar ta galvosena buvo racionali? Žvelgiant lyginamosios vystymosi ekonominės sociologijos požiūriu, kuo labiau šalis yra atsilikusi, tuo labiau strategiškai pateisinama valstybės antreprenerystė, nes labai atsilikusioje šalyje antreprenierius gali sėkmingai pakeisti biurokratai. Kaip išaiškino dar J. A. Schumpeteris (1961 (1911)), tikra antreprenerystė reiškia ekonomines ir technologines inovacijas. Tačiau smarkiai atsilikusiai šaliai tikrų inovacijų, kurios reiškia niekur pasaulyje dar nenaudotų technologijų ar gamybos organizavimo naujovių panaudojimą, ir nereikia. Tokios šalies pažangos tempus lemia

jos „absorbcinis pajėgumas“ – gebėjimas kuo greičiau perimti technologiškai pirmujančiose šalyse jau išbandytas technologijas, o taip pat pakankama kapitalo pasiūla toms naujovėms įdiegti (žr. Abramowitz 1986).

Kol šalis yra labai toli nuo priešakinio technologinės pažangos krašto, privačius antreprenierius gali gana sėkmingai pakeisti valstybė, kuri didina absorbcinį pajėgumą, kovodama su gyventojų neraštingumu bei rengdama specialistus, o taip pat investuoja į pramonei reikalingos infrastruktūros bei pačios pramonės sukūrimą. Kol valstybė lieka neužgrobeta „politinių kapitalistų“, rizika, kad valstybės lėšomis bus pastatytos „ne tos“ gamyklos ar „ne tokios“ elektrinės, palyginti maža. Sovietiniai planuotojai įsigudrindavo jų padaryti netgi pirmųjų penkmečių metais. Pavyzdžiu gali būti 1931–1933 m. kalinių rankomis iškastas siauras ir sekus Baltijos-Baltosios jūros kanalas, kuriuo iki rekonstrukcijos jau pokario metais galėjo plaukioti tik kateriai. Nėra žinių, kad panašių klaidų būtų padaręs Lietuvos ūkio vairininkas (1929–1938 m.) Juozas Tūbelis ar jo bendradarbiai, kurie nuosekliai vadovavosi lietuviška patarle „septynis kartus pamatuok, vieną kartą nukirpk“.

Tačiau tokia „kopijuojanti“ raida darosi vis labiau rizikinga, kai besivystanti šalis pasiekia pusiau periferijos arba pusiau branduolio šalies lygį. Dar nebaigus vykdyti dar Antrojo pasaulinio karo išvakarėse pradėtą statybos pramonės kūrimo bei elektrifikacijos programą, būtų iškilęs klausimas – ką gamins iš naujose plytinėse išdegtų plytų pastatyti, ką tik paleistų elektrinių energijos varomi fabrikai? Daugelis šiuolaikinių autorių Lotynų Amerikos ir daugybės kitų

besivystančių šalių raidos nesėkmes aiškina orientacija į „importą pakeičiančią industrializaciją“ (*import substituting industrialization*), kuria siekiama pakeisti importinius produktus tėvynine produkcija. Tokią orientaciją skatina ir pagrindžia ekonominis nacionalizmas – įsitikinimas, kad „tikra“ nepriklausomybė reiškia ne tik politinę, bet ir ekonominę nepriklausomybę, kuri apima laisvę nuo užsienio ir kitataučių kapitalo dominavimo, o taip pat ūkinį savarankiškumą, kurio kraštutinė forma yra autarkija – siekis visas reikmes patenkinti savos gamybos produktais (žr. Heilperin 1960; Kofman 1997 (1992); Rawi 2001; Szlajfer; 1990; 2005; Schultz 2006; Tures 1998).

Svarbiausia ekonominio nacionalizmo apraiška tarpukario Lietuvoje buvo valstybės parama kooperacijos sąjūdžiui, siekiant sumažinti kitataučių verslininkų įtaką prekyboje ir pramonėje. Lietuva buvo atvira užsienio kapitalo investicijoms, tačiau dėl daugelio priežasčių užsienio kapitalas Lietuvos privengė. Autarkijos idėjos buvo plačiai diskutuojamos antrajame pokario dešimtmetyje. Diskusijų dalyviai sutarė dėl gana akivaizdžios išvados, kad tokioje mažoje šalyje kaip Lietuva, autarkija neįmanoma (žr. Vaskela 2002: 155–159). Valstybė ir kooperatyvų sąjungos visų pirma investavo į eksportines maisto pramonės sukūrimą. Tik kai kuriuos jų investicinius projektus (svarbiausias iš jų – iki pat 1940 m. vien tik vidaus rinkai gaminusio cukraus pramonės sukūrimas) inspiravo autarkijos sumetimai, nors juos gana keblu atskirti nuo pačių paprasčiausių fiskalinių tikslų (vilčių padidinti valstybės išdo pajamas).

Apibendrinant galima ekstrapoliuoti, kad ir hipotetinėje nepriklausomoje Lietuvoje po

1940 m. būtų dominavusi į eksportą orientuotą industrializacija – tokia, kokia į „aukščiausią KPS“ lygą po Antrojo pasaulinio karo leido prasisveržti Japonijai, Pietų Korėjai ir kai kurioms kitoms Rytų Azijos šalims. Žinoma, šios šalys pernelyg skiriasi nuo Lietuvos, kad jų sėkmės istorijas galima būtų perrašyti kaip optimistinių nepriklausomos Lietuvos raidos scenarijų, tinkamą pagrįsti netiesioginės okupacijos žalos skaičiavimus, pagal jų pasiekimus 1990 m. sprendžiant apie galimą nepriklausomos Lietuvos ūkinę pažangą 1940–1990 m. Geriausiai optimistinių scenarijų surašyti pagal Suomijos raidą (žr. Hjerpe 1989; Pesonen and Riihinen 2002; Senghaas 1985 (1982): 72–82), kurią kaip orientyrą Lietuvos ūkio pažangai vertinti dar 1968 m. rekomendavo Domas Cesevičius (1998 (1968)): 184). Taip daro ir daugelis šiuolaikinių Estijos autorių, kurie kitame Suomiių įlankos krante mano matą Šiaurės Estiją – dėl sovietų agresijos neišsipildžiusią savo tėvynės ateitį (žr. pvz. Laar 2002).

Panašiai kaip ir Lietuva, kurios dalyvavimas tarptautiniame darbo pasidalijime prasidėjo nuo neperdirbtos žemės ūkio produkcijos eksporto, taip Suomija į PKS įsijungė kaip tipiška periferijos šalis, tik jos pagrindinė eksporto prekė buvo miško medžiaga. Tiesa, šiais produktais Suomija pasaulinėje rinkoje įsitvirtino dar iki Pirmojo pasaulinio karo, kai didžiausia ne vidaus vartojimui skirtos produkcijos dalis buvo išvežama į Rusiją. Tai buvo daugiausia pramonės gaminiai, panašūs į tuos, kuriuos kitoms Rusijos gubernijoms iki Pirmojo pasaulinio karo tiekė Vilniuje ir Kaune įsikūrę metalo perdirbimo bei Šiaulių odos fabrikai. Po Pirmojo pasaulinio karo Rusijos rinkai užsidarius paaiškėjo, kad ši

produkcija nėra konkurencinga Vakarų šalių rinkose. Panašiai kaip ir kitos Baltijos šalys, Suomija turėjo verstis tik iš pirminio sektoriaus produkcijos eksporto, tik Suomijos atveju tai buvo ne žemės ūkio, bet miškininkystės ir kalnakasybos produktai.

Kaip ir kitos Baltijos šalys, Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Suomija tarptautiniame hierarchiniame darbo pasidalijime jau buvo palypėjusi laipteliu aukščiau, nes tuo metu svarbiausi jos eksporto produktai jau buvo ne neapdorota ar tik pusiau apdorota mediena, bet jos perdirbimo produktai – celiuliozė, surenkamos konstrukcijos ir ypatingai popierius, kurio eksportas tapo Suomijos tarptautinio įvaizdžio dalimi. Pokario metais jos ūkio pažangą lėmė ūkio šakų, gaminančių konkurencingą tarptautinėje rinkoje produkciją, atgalinių ir priekinių jungčių (*backward and forward linkages*) plėtra. Be jų valiutą susimokėti už importuojamą užsienio produkciją uždirbančios įmonės lieka svetimkūniais anklavais šalies ekonomikoje, net jeigu jose taikomos pačios pažangiausios technologijos. Bene ryškiausias tokių anklavų pavyzdys – naftos gavyba Artimųjų Rytų šalyse, kurią vykdančios tarptautinės kompanijos visą reikalingą įrangą ir net darbo jėgą atsiveža iš užsienio.

Priekinės jungtys plėtojamos, kai gilinamas pirminio sektoriaus produktų perdirbimas, eksportuojant produkciją su didesne pridėtine verte. Pavyzdžiui, kai eksportuojama ne nafta ir dujos, bet organinės chemijos pramonės produktai; ne gyvulių oda, bet batai su užsienio rinkose atpažįstamais prekių ženklais; ne fanera ir lentos, bet „firminiai“ baldai, kartu orientuojantis į specifinius rinkos segmentus. Atga-

linės jungtys atsiranda, integruojant užsienio rinkose jau išvirtinusias tėvynines ūkio šakas su kitomis, gaminančiomis komplementarią joms produkciją, kuri taip pat ilgainiui tampa konkurencinga. Tai yra pačiame eksportiniame sektoriuje naudojamų gamybos priemonių – mašinų, staklių, prietaisų ir kitokių investicinių prekių – gamyba, kuri ilgainiui gali perimti eksporto lyderio vaidmenį.

Kai tai įvyksta, jau galima konstatuoti vertikalius pokyčius šalies vietoje tarptautinio darbo pasidalijimo hierarchijoje. Formuojantis atgalinėmis jungtims, eksportinis sektorius paskui save „tempia“ aukštyn ir tradicines ūkio šakas bei skatina nacionalinės ekonomikos diversifikaciją bei integraciją. Tuo tarpu kai visos eksportinės pramonės gamybinės reikmės patenkinamos importo pagalba, jos kiekybinis augimas netampa kokybine šalies ūkio pažanga, t.y. vystymusi. Jis tik įvirtina ar reprodukuoja jos periferinę ar pusiau periferinę padėtį KPS.

Suomijos atveju tokios atgalinės jungtys pradėjo formotis dar iki Antrojo pasaulinio karo, kai šalyje buvo pradėta gaminti miško ir celiuliozės pramonės įranga. Po Antrojo pasaulinio karo Suomija pasaulinėje rinkoje išvirtino kaip viena svarbiausių tokios įrangos eksportininkių. Tuo pačiu ji palypėjo tarptautinio darbo pasidalijimo struktūroje dar vienu laipteliu aukštyn, kai kuriose pramonės šakose tapdama pasauline technologinės pažangos lydere. Gerai žinoma Suomijos kompanijos „Nokia“ sėkmės istorija, kurios dėka ji sėkmingai „užšoko“ ant 5-osios Kondratjevo bangos, kurioje būtent informacijos ir telekomunikacijų industrija yra „nešančioji“ pramonės šaka. Tačiau dar iki jos, priešpaskutiniame XX a. dešimtmetyje Suo-

mija tapo „mašinių popieriui gaminti gamybos lydere, užimdama 30 procentų rinkos, o taip pat elektronikos ir procesų kontrolės automatų gamintoja“ (Pesonen and Riihinen 2002: 41).

Kaip savotišką istorijos ironiją verta pažymėti, kad prie Suomijos ūkio kokybinės pažangos po Antrojo pasaulinio karo savaip prisidėjo ir Sovietų Sąjunga, kuriai ji turėjo mokėti sumokėti dideles reparacijas natūra. Nesiskaitydami su realiomis Suomijos galimybėmis, sovietai reikalavo jiems tiekti ir tokius gaminius, kurių Suomija tuo metu negamino arba beveik negamino – vagonus, kabelį, laivus, mašinas. Suomija buvo tiesiog priversta išplėtoti metalo perdirbimo pramonę. Apie 1975 m. jos produkcija jau sudarė apie 25% visos Suomijos pramonės gamybos, ir ji buvo konkurencinga pasaulinėje rinkoje (žr. Senghaas 1985 (1982): 78). Suomijos ekonominiai ryšiai su Sovietų Sąjunga išliko glaudūs ir po to, kai reparacijos buvo baigtos mokėti (1952 m.). Kai žlugus Sovietų Sąjungai jie nutrūko, 1991–1993 m. Suomijos ūkis išgyveno gilų nuosmukį (žr. Pesonen and Riihinen 2002: 247–248). Tačiau daugiau nėra jokių žinių, kad tie ryšiai būtų pakenkę jos ūkinei pažangai ar kėlę grėsmę jos energetiniam saugumui.

Pagal Suomijos pavyzdį galima įsivaizduoti, kaip galėjo atrodyti struktūriškai pažangi kapitalistinės Lietuvos ūkio raida, jeigu jos nebūtų nutraukusi sovietinė okupacija. Viena vertus, tai firminių lietuviškų maisto ir lengvosios pramonės produktų šitvirtinimas užsienio rinkose, kuris jau prasidėjo tarpukariu. Kita vertus, tai galėjo būti vis sudėtingesnė žemės ūkio technika, pritaikyta prie Lietuvos sąlygų, gaminančios žemės ūkio mašinių pramonės plė-

tra. Kaip galime spręsti pagal faktinę Lietuvos raidą, perspektyvų turėję ir trąšas bei žemės ūkio reikmėms skirtus chemikalus gaminanti chemijos pramonės. Ilgainiui šių ir kitų pramonės šakų gaminiai būtų galėję diversifikuoti šalies eksportą. Pasiekusi priešakinį technologinės pažangos kraštą, įgijusi gebėjimus ne tik absorbuoti svetur sukurtas, bet pati kurti ir eksportuoti originalias technologijas, hipotetinė „dausų Lietuva“ gal ir būtų tapusi technokapitalizmo (žr. Norkus 2012d) šalimi dar iki 1990 m.. Būtent tokie gebėjimai ir skiria Suomiją kaip KPS branduolio šalį nuo pusiau periferinio Urugvajaus, į kuri kur labiau nei į Suomiją panaši ir šiuolaikinė reali Lietuva.

Visas šis kapitalistinės Lietuvos kelio 1940–1990 m. į KPS branduolį, į priešakinį technologinės pažangos krašto šalių klubą kontrafaktinis scenarijus buvo sukonstruotas tik tam, kad parodyti, jog Lietuvos reikalavimai Rusijai atlyginti ne tik tiesioginę, bet ir netiesioginę okupacijos žalą nėra laužti iš piršto. Lietuva galėjo tapti Baltijos Urugvajumi, per 50 kapitalistinės raidos metų 3–4 kartus padidindama BVP vienam gyventojui (nuo 2000–2200 iki 7000–9000 1990 m. GK\$ vienam gyventojui) – maždaug tiek, kiek jis padidėjo valstybinio socializmo laikais. Tokiu atveju, netiesioginės okupacijos žalos nebuvo: Rusija mums skolinga 20 mlrd., o ne 800 mlrd. ar net daugiau 2000 m. JAV dolerių. Bet ji galėjo tapti tokio pat technologinio ir ūkinio lygio šalimi, kaip ir Suomija. Tam jos BVP per 50 metų turėjo išaugti 7–8 kartus (iki maždaug 16 000 GK\$). Kadangi per tą laiką pačiai Suomijai savo BVP vienam gyventojui pavyko padidinti tik kiek daugiau negu 5 kartus (nuo 3589 GK\$

iki 16866 GK\$), tas scenarijus gali būti kiek per daug optimistinis.

Tačiau negalima pamiršti, kad nepriklausoma Lietuva būtų turėjusi svarbų pranašumą prieš Suomiją. Tai gausi (daugiau nei 7%) žydų mažuma, kuri išvengus Antrojo pasaulio karo būtų išlikusi Lietuvoje, nes be šios geopolitinės katastrofos nebūtų buvę nei Holokausto, nei Izraelio valstybės.²⁴ Mažėjant Lietuvos atotrūkiui nuo labiausiai išsivysčiusių šalių, būtų pradėję vis labiau reikštis tam tikri kooperacijos trūkumai, kuriuos gana taikliai aprašo D. Cesevičius: „privačiai ekonomikai ir privačioms įmonėms paprastai būdinga spartesnė dinamika, efektyvesnis veržlumas, didesnė darbo energija, nes aukščiausias jų veikimo tikslas yra pelno siekimas. Kooperatinis sektorius, panašiai kaip ir valstybinis, pelną laiko ne pagrindiniu savo veiklos tikslu. Dėl to ekonominės veiklos motoras kooperatiniame sektoriuje veikia sulėtintai, jo mechanizmų apsisukimų skaičius čia būna mažesnis. O tai veikia ir viso krašto ekonomiką, ypač tokio krašto ekonomiką, kurios struktūrą vyrauja kooperatinis-valstybinis sektorius“ (Cesevičius 1995: 129). Iš šalies gamybinių jėgų vystymosi formos valstybinis kooperatinis kapitalizmas būtų tapęs jų stabdžiu, nes nei pasiekti technologinės pažangos priešakinį kraštą, nei jame įsitvirtinti neįmanoma be RAK – racionalaus antrepreneriško kapitalizmo, kuriame

inovacijos iniciatyvą (o drauge – ir kaštus) perima sustiprėjęs privatus kapitalas.

Gana keblu pasakyti, ar jau baigiantis pirmajam industrializacijos etapui, ar vėliau būtų prasidėjusi valstybinio kooperatinio kapitalizmo krizė, kada būtų įvykusi ir kiek būtų trukusi jo pažangi transformacija į RAK arba regresyvi (bet mažiau tikėtina) – į politinį oligarchinį kapitalizmą, nukreipiantį Lietuvą „Baltijos Urugvajaus“ keliu. Bet šiaip ar taip, keičiantis šalies ūkio struktūrai – Lietuvai iš agrarinės virstant pramonine šalimi – būtų atsivėrusios ir naujos galimybės privačiai antreprenerystei. Lietuvos žydų kapitalas plačių tarptautinių ryšių dėka būtų turėjęs lyginamųjų pranašumų ir būtų galėjęs suvaidinti svarbų vaidmenį, pritraukdamas į Lietuvą užsienio kapitalo investicijas. Jis veikiausiai ir būtų padėjęs Lietuvai pereiti nuo VKK prie RAK, o tuo pačiu – išvengti spąstų, į kuriuos gali patekti šalis, kai išsemiašios besivejančios ar „kopijuojančios“ raidos galimybės.

Kas dėl labiausiai tikėtino Lietuvos nepriklausomos kapitalistinės raidos 1940–1990 m. kiekybinio rezultato, galima baigti kompromisu tarp pesimistinio („urugvajietiško“) ir optimistinio („daniškai-suomiško“) scenarijų: nepriklausomos kapitalistinės Lietuvos BVP 1990 m. galėjo būti nuo 7000 iki 16000 1990 m. GK\$ vienam gyventojui, t.y. 11 500±4 500 GK\$.²⁵ Tik nauji tyrimai gali padėti sumažinti tokią didelę paklaidą.

²⁴ Čia verta pridurti, kad ir pati Lietuva 1990 m. būtų pasitikusi būtent kaip Kauno Lietuva – ir be Klaipėdos, ir be Vilniaus. Tačiau tai turėtų būti smulkmenos, palyginus su „antrosios Suomijos“ perspektyva.

²⁵ Priminsiu, kad realiai egzistuojančios Lietuvos BVP vienam gyventojui 2010 m. (11 004 GK\$) buvo artimas spėjamam labiausiai tikėtinam kontrafaktinės Lietuvos rodikliui 1990 m., o Urugvajus 1990 m. kiek atsiliko nuo tais metais nepriklausomybę paskelbusios Lietuvos (Lietuvos BVP buvo 8663, Urugvajaus – 6465 1990 m. GK\$ vienam gyventojui). Žr. < http://www.ggdcc.net/maddison/maddison-project/data/mpd_2013-01.xlsx > 2013.12.06

Išvados

1. Pirmoji moderniais laikais komandinė administracinė planinė ekonomika buvo sukurta ne Rusijoje po 1917 m. Spalio revoliucijos, bet 1915–1918 m. Vokietijos Rytų fronto vadui pavaldžioje okupacinėje zonoje, kurio pagrindinė dalis buvo Lietuva.
2. Okupuotos Lietuvos ūkio totalinės mobilizacijos karo reikmėms patirtį Oberosto įkūrėjai E. Ludendorffas ir P. Hindenburgas panaudojo „Hindenburgo programoje“ – Vokietijos ūkio pajungimo karo reikmėms plane, kurią jie suformulavo, tapę visos Vokietijos vyriausiais karo vadais, o nuo 1917 m. – ir faktiniais diktatoriais. Visas Vokietijos ūkinis gyvenimas turėjo būti pertvarkytas Oberosto (okupuotos Lietuvos) pavyzdžiu.
3. Nors „Hindenburgo programa“ nebuvo iki galo įgyvendinta, centralizuotas prievartinis ūkio tvarkymas („karinis socializmas“) kaizerinėje Vokietijoje tapo pavyzdžiu Vladimirui Leninui, kaip turi atrodyti socialistinė ekonomika, kuri savo prigimtimi tėra modernaus ūkio karinio mobilizacinio valdymo praktikų taikymas taikos sąlygomis.
4. Po sovietinės 1940 m. „ratas užsidarė“ – sovietinis ūkio modelis, kurio kaizerinis prototipas atsirado Lietuvoje, „sugrįžo į savo tėviškę“. Tokiu būdu, kapitalistinė ūkio santvarka Lietuvoje buvo restauruota du kartus: 1918–1922 m. įkuriant nepriklausomą Lietuvos valstybę ir 1990–1992 m. ją atkuriant.
5. 1922–1923 m. LR I derėjosi su Vokietijos vyriausybe dėl kaizerinės okupacijos padarytos Lietuvos ūkiui žalos (873,6 milijonų aukso markių) atlyginimo. Nors Lietuva iš Vokietijos negavo nei markės, Vokietija atsisakė kontrpretenzijų Lietuvai sumokėti už jos mūsų šalyje neva paliktą turta, kurio didelę dalį sudarė okupacijos metu padarytos investicijos. Be to, Vokietija nurašė 1918–1919 m. Lietuvai suteiktą 130 mil. markių paskolą, iš kurios mūsų šalis padengė valstybės kūrimo ir gynybos kaštus 1918–1919 m.
6. Kai su demokratinės popultinės Rusijos (arba jos likučio – Maskvos valstybės) delegacija prasidės derybos dėl okupacijos žalos atlyginimo, Lietuva taip pat tikėtinai susidurs su kontrpretenzijomis atsilyginti už investicijas į Lietuvos ekonomiką sovietinės okupacijos metais.
7. Anticipuodami šiuos reikalavimus, Lietuvos ekspertai skiria tiesioginę (20 mlrd. 2000 m. JAV dolerių) ir netiesioginę okupacijos žalą, kurios pagrindinę dalį sudaro nacionalinės pajamos, prarastos 1940–1990 m. dėl prievartinio neefektyvios valstybinės socialistinės ūkio sistemos įvedimo (palyginus su kitų panašaus išsivystymo 1940 m. valstybių, vėliau SSRS neokupuotų, kapitalistinėmis ekonomikomis).
8. Lietuvos ekspertų atlikti sovietinės okupacijos Lietuvos ūkiui 1940–1990 m. padarytos visos žalos (apie 800 mlrd. 2000 m. JAV dolerių) skaičiavimai remiasi prielaida, kad išlikus Lietuvoje 1940 m. egzistavusias valstybinio kooperatinio kapitalizmo ūkio sistemai, Lietuva apie 1990 m. būtų buvusi maždaug tokio ūkio išsivystymo šalimi, kokį tuo metu pasiekė Suomija ir Danija, kurią „pasivyti“ siekė tarpukario Lietuvos ūkio vairininkai.

9. Nors 1990 m. kontrafaktinės nepriklausomos kapitalistinės Lietuvos kaip „antrosios Suomijos“ prielaida yra politiškai teisinga ir todėl sunkiai abejotina, sovietinės okupacijos žalos skaičiavimuose negalima ignoruoti, kad kapitalistinė ūkio sistema ne visada garantuoja „besivejančios raidos“ sėkmę. Pa-

vyzdžiu gali būti 1940–1990 m. nei Sovietų Sąjungos, nei kurios nors kitos valstybės neokupuotas Urugvajus, kurio BVP vienam gyventojui 1940 m. buvo maždaug toks pat kaip ir Suomijos, o 1990 m. – net kiek mažesnis, negu ką tik sovietinės imperijos jungą nusimetusios Lietuvos.

LITERATŪRA

Abramovitz, Moses. 1986. „Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind“, *The Journal of Economic History*, Vol. 46 (2), p. 385–406.

Adlys, Petras. 2008. *Ką radome, turime, paliksim: atsiminimai, palyginimai, pastabos sau ir kitiems*. Vilnius: Margi raštai, 2008.

Berend, T. Iván. 1998. *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*. Berkeley: University of California Press.

Berthold, Will. 1981. *Die 42 Attentate auf Adolf Hitler*. München: Blanvalet.

Bertkau, Friedrich. 1928. *Das amtliche Zeitungswesen im Verwaltungsgebiet Ober-Ost : Beitrag zur Geschichte der Presse im Weltkrieg*. Leipzig : E. Reinicke.

Bezemenskis, Levas. 1986 (1972). *Specialus „Barbarosos“ aplankas*. Vilnius: Mintis.

Bokros, Lajos. 2013. *Accidental Occident. Economics and Culture of Transition in Mitteleuropa, the Baltic and the Balkan Area*. Budapest: CEU Press.

Broederich-Kurmahlen, Silvio. 1915. *Das neue Ostland*. Charlottenburg: Ostlandverlag.

Central Intelligence Agency. 2013. *The World Factbook*. <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>>. 2013.12.06.

Cesevičius, Domas. 1979–1980. *Ekonomikos vystymosi prasmė ir vaizdas (Ekonomikos vystymosi teorijų persitvarkymas)*. Rankraštis, saugomas VU Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyriuje. F98-300.

Cesevičius, Domas. 1995. *Lietuvos ekonominė politika 1918–1940*. Vilnius: Academia.

Cesevičius, Domas. 1998 (1968). „Lietuvos pramonė 1918–1940 metais“, Lukoševičius, Vincentas; Treinys, Mečislovas (Sud.). *Domas Cesevičius*. Vilnius: Margi raštai, p. 151–184.

Clemen, Paul (Hrsg.). 1919. *Kunstschutz im Kriege. Berichte über den Zustand der Kunstdenkmäler auf den verschiedenen Kriegsschauplätzen und über die deutschen und österreichischen Massnahmen zu ihrer Erhaltung, Rettung und Erforschung*. Leipzig: E. A. Seemann.

Čepėnas, Pranas. 1986. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*. II t. Chicago: Dr. Kazio Griniaus fondas.

Das Litauen-Buch. Eine Auslese aus der Zeitung der 10. Armee. Wilna: Druck & Verlag Zeitung der 10. Armee, 1918.

Daščioras, Balys. 1971. „Lietuvos ir Vokietijos ekonominės derybos 1922–1923 metais“, *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darba. Istorija*, t. 12, p. 37–47.

Daščioras, Balys. 1983. *Lietuvos ir Vokietijos ekonominių santykių raida 1919–1929 m.* Istorijos mokslų kandidato disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Demm, Eberhard. 2002. *Ostpolitik und Propaganda im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt a. M.: Lang.

Drąsutis, Pranas. 1948. „Lietuvos elektros ūkis“, Musteikis, Antanas (Red.). *Lietuvos žemės ūkis ir statistika*. Dillingen: Mūsų kelias, p. 15–25.

Dresdner Bank. 1930. *The Economic Forces of the World*. Third Issue Completely Revised. Berlin: Dresdner Bank.

Feiler, Arthur. 1917. *Neuland. Eine Fahrt durch Ob. Ost*. Frankfurt a. Main: Frank. Societätsdruckerei.

- Fridbergas, Šajė. 1988. *Buržuazinės Lietuvos pramonė*. Vilnius: Mintis.
- Galva, Gediminas. 1982. *Ernestas Galvanauskas. Politinė biografija*. Čikaga: Akademines skautijos leidykla.
- Gregorauskas, Marijonas. 1960. *Tarybų Lietuvos žemės ūkis, 1940–1960*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Häpke, Rudolf. 1921. *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918. Der Verwaltungschef Litauen*. Abwicklungsbehörde Berlin. Berlin: Reichsdruckerei.
- Hartmann, Fritz. 1917. *Ob-Ost. Friedliche Kriegsfahrt eines Zeitungsmannes*. Hannover: Gebrüder Jänecke.
- Heilperin, Michael A. 1960. *Studies in Economic Nationalism*. Geneve: Librarie E. Droz.
- Heywang, Ernst. 1917. *Deutsche Tat, Deutsche Saat in russischem Brachland. Eine Frontreise nach Ob.-Ost*. Strasbourg: Strassburger Druckerei & Verlagsanstalt.
- Hindenburg, Paul von. 1920. *Aus meinem Leben*. Leipzig: S. Hirzel.
- Hoffman, Max. 1929. *Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffman*. Hrsg. von Nowak, Karl Friedrich. Bd.1-2.. Berlin: Verlag für Kulturpolitik
- Gimžauskas, Edmundas. 2003. *Baltarusių veiksnyms formuojantis Lietuvos valstybei 1915–1923 m.* Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Gimžauskas, Edmundas. 2006. *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918 : Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė: dokumentų rinkinys*. Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006.
- Gimžauskas, Edmundas. 2010. „Vokiečių karinės okupacijos poveikis Lietuvos visuomenei ir besiformuojančiam valstybingumui 1915–1919“, *Karo archyvas*, t. XXV, p. 98–123.
- Häpke, Rudolf. 1921. *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915 bis 1918. Der Verwaltungschef Litauen*. Abwicklungsbehörde Berlin. Berlin: Reichsdruckerei.
- Hindenburg, Paul von. 1920. *Aus meinem Leben*. Leipzig: S. Hirzel.
- Hjerpe, Riitta. 1989. *The Finnish Economy 1860–1985. Growth and Structural Change*. Helsinki: Government Printing Center.
- Hoffman, Max. 1929. *Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffman*. Hrsg. von Nowak, Karl Friedrich. Bd.1–2.. Berlin: Verlag für Kulturpolitik.
- Yčas, Martynas. 1990 (1930). „Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai“, *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928*. Vilnius: Šviesa, p. 63–103.
- Kasparavičius, Algimantas. 2010. *Lietuva 1938–1939 m.: neutraliteto iliuzijos*. Vilnius: Baltos lankos.
- Kofman, Jan. 1997 (1992). *Economic Nationalism and Development. Central and Eastern Europe Between the Two World Wars*. Boulder: Westview Press.
- Kristensen, Peer H.; Sabel, Charles F. 1997. „The Small-holder Economy in Denmark: The Exception as Variation“, Sabel, Charles F.; Zeitlin, Jonathan (Eds). *World of Possibilities. Flexibility and Mass Production in Western Industrialization*. Cambridge: Cambridge UP, p. 345–378.
- Laar, Mart. 2002. *Estonia: Little Country That Could*. London: St. Edmundsbury Press.
- Laughland, John. 1997. *The Tainted Source: The Undemocratic Origins of the European Idea*. London: Little Brown.
- Laurinavičius, Česlovas. 1992. *Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema)*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
- Laurinavičius, Česlovas. 2008. „Once Again on the Soviet Statehood in Lithuania in 1918–1919“, *Lithuanian Historical Studies*, Vol. 13, p. 179–190.
- Laurinavičius, Česlovas (Ats. red.). 2013. *Lietuvos istorija*. X tomas, I dalis. *Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*. Vilnius: Baltos lankos.
- Leninas, Vladimiras. 1986 (1917). „Grėšianti katastrofa ir kaip su ja kovoti“, to paties: *Pilnas raštų rinkinys*, t. 34, Vilnius: Mintis, p.147–192.
- Listowsky, Paul. 1917. *Neu-Ost. Unser Zukunftsgrenzgebiet um Ostpreussens Ostrand. Fahrten durch Polen und Litauen unter deutscher Kriegsverwaltung*. Königsberg-in-Preussen: Hartungsche Zeitung.

- Liulevicius, Vejas Gabriel. 2000. *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity, and German Occupation in World War I*. Cambridge: Cambridge UP.
- Ludendorff, Erich. 1919. *Meine Kriegserinnerungen, 1914–1918*. Berlin: E. S. Mittler & Sohn, 1919.
- Lopata, Raimundas. 1996. *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*. Vilnius: Mintis.
- Lukoševičius, Vincentas. 1995. *Liberalizmo raida Lietuvoje*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
- McDonough, Frank (Ed.). 2011. *The Origins of the Second World War: An International Perspective*. London: Continuum.
- Menzel, Ulrich. 1988. *Auswege aus der Abhängigkeit. Die entwicklungspolitische Aktualität Europas*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Meškauskas, Kazimieras; Puronas, Vytautas; Meškauskienė, Malvina; Jurginis, Juozas. 1976. *Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu*. Vilnius: Mintis.
- Meškauskas, Kazimieras. 1992. *Lietuvos ūkis, 1900–1940 m.* Vilnius: LII.
- Meškauskas, Kazimieras. 1992. *Lietuvos ūkis, 1940–1990*. Vilnius: LII.
- Mueller, Ernst Ferdinand. 1918. *Statistisches Handbuch für Kurland und Litauen nebst Übersichten über Livland und Estland*. Mit einem bibliographischen Anhang zur Wirtschaftskunde Rußlands. Schriften des Instituts für ostdeutsche Wirtschaft an der Universität Königsberg, Königsberg: G. Fischer.
- Norkus, Zenonas. 2008. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: VU leidykla.
- Norkus, Zenonas. 2012a. „Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.)“, *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 29, p. 9–36.
- Norkus, Zenonas. 2012b. *On Baltic Slovenia and Adratic Lithuania. A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-Communist Transformation*. Vilnius: Apostrofa/CEU Press.
- Norkus, Zenonas. 2012c. „Kooperacija prieš rinkos ir valdžios nesėkmes, arba kaip anksčiau laiko sukurti gerą kapitalizmą“, *Problemos*, T. 82, p. 27–58.
- Norkus, Zenonas. 2012d. „Apie ateinančią sintetinės biologijos Kondratjevo bangą ir biokapitalistinę Lietuvą“, *Problemos*, t. 71, p. 79–97.
- Penkaitis, Norbertas. 1994. *Agarentwicklung in Litauen 1918–1992*. Berlin: Duncker und Humblot.
- Pesonen, Pertti; Riihinen, Olavi. 2002. *Dynamic Finland. The Political System and Welfare State*. Studia Fennica Historica, Vol. 3. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Plakans, Andrejs. 2011. *A Concise History of the Baltic States*. Cambridge: Cambridge.
- Presseabteilung Ober Ost 1917. *Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsbezirken Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno*. Hrsg. im Auftrage des Oberbefehlshabers Ost. Stuttgart: Verlag der Presseabteilung Ober Ost.
- Rawi, Abdelal. 2001. *National Purpose in the World Economy. Post-Soviet States in Comparative Perspective*. Ithaca: Cornell UP.
- Reichskommissar für das Ostland. 1942. *Strukturbericht über das Ostland*. Teil I: *Ostland in Zahlen*. Riga: Buchdruckerei Riga.
- Rimka, Albinas. 1923. „Lietuvos karo nuostoliai“, *Mūsų žinynas*, T. 5, Nr. 14, p. 305–319.
- Rimka, Albinas. 1926. „Tautos pelnas ir metodai jam surasti“, *Lietuvos ūkis*, Nr. 3 (42), p. 70–74, Nr. 4 (43), p. 105–110, Nr. 5 (44), p. 141–146.
- Rümker, Kurt von. 1918. *Bevölkerungs- und Siedlungsfragen im Land Ob. Ost*. Berlin: Verlagsbuchhandlung Paul Parey, Verlag für Landwirtschaft, Gartenbau und Forstwesen.
- Rusijos reaktionierius mėgins suvesti istorines sąskaitas su Baltijos šalimis. 2003. < <http://zebra.15min.lt/Lt/naujienos/lietuva/rusijos-reakcionierius-megins-suvesti-istorines-saskaitas-su-baltijos-salimis-7753.html> >. 2013.05.15.
- Sarkauskas, 2003. “A Bill for the Occupants or an Issue to Negotiate: The Claims of Reparations for Soviet Occupation”, *Baltic Yearbook of International Law*, Vol. 3, p. 77–96.
- Schultz, Helga (Ed.). 2006. *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*. Berlin: BWV, Berliner Wiss.-Verl.
- Schumpeter, Joseph A. 1961 (1911). *The Theory of Economic Development: an Inquiry into Prof-*

its, *Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*. Cambridge, Mass.: Harvard UP.

Senghaas, Dieter. 1985 (1982). *The European Experience. A Historical Critique of Development Theory*. Leamington Spa: Berg Publishers.

Skalweit, Bruno. 1918. *Die Landwirtschaft in den litauischen Gouvernements, ihre Grundlagen und Leistungen*. Schriften des Instituts für ostdeutsche Wirtschaft an der Universität Königsberg. Königsberg: G. Fischer.

Skuodis, Vytautas. 2012. „Dabartinė Lietuvos valdžia, įskaitant pagrindines valdžios institucijas – didžiausia Lietuvos nelaimė !..“ Interviu su Juozu Ivanausku“, Ivanauskas, Juozas (Sud.). *Dar kartą apie landsbergizmą. Straipsniai. Interviu*. Vilnius: Politika, p. 232–247.

Stankevičius, Petras. 2009. *Lietuvos pramonės transformacijos ir jų socialinės-ekonominės pasekmės*. Vilnius: VPU leidykla.

Strecker, Karl. 1917. *Auf den Spuren Hindenburgischer Verwaltung. Erlebnisse und Ergebnisse einer Studienfahrt in Ob. Ost*. Berlin: C. A. Schwetschke & Sohn.

Struck, Hermann; Eulenberg, Herbert. 1916. *Skizzen aus Litauen, Weissrussland und Kurland*. N.p.: Druckerei des Oberbefehlshabers Ost.

Szlajfer, Henryk. 1991. „Enforced Industrialization: The Contrasting Examples of the Kingdom of Poland and Latin America in the First Half of the 19th Century“, Batou, Jean (Ed.) *Between Development and Underdevelopment. The Precocious Attempts at Industrialization of the Periphery 1800–1870*. Geneva: Librairie Droz, p. 103–142.

Szlajfer, Henryk. 2005. *Droga na skróty : nacjonalizm gospodarczy w Ameryce Łacińskiej i Europie Środkowo-Wschodniej w epoce pierwszej globalizacji : kategorie, analiza, kontekst* Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.

Šalčius, Petras. 1998. *Lietuvos prekybos istorija*, jo paties: *Raštai*, t. 4. Vilnius; Margi raštai.

Šepetyš, Nerijus. 2006. *Molotovo Ribbentropo paktas ir Lietuva*. Vilnius: Aidai.

Tamošiūnas, Julius. 1974. *Lietuvos žemės ūkio raida ir jos problemos (kapitalizmo ir socializmo epocha)*. Vilnius: Mintis.

Teichova, Alice. 1988. *Kleinstaaten im Spannungsfeld der Großmächte. Wirtschaft und Politik in Mittel- und Südosteuropa in der Zwischenkriegszeit*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik.

Terleckas, Vladas. 1992. *Pinigai Lietuvoje 1915–1944*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

Tracevskis, Rokas M. 2000. „Landsbergis Asks Russia For Billions“, <http://www.baltictimes.com/news/articles/1436/> <2013.12.05 >.

Tures, John. 1998. „Development Theories in the East European Context: The Impact of New Dependency Theory and Neoclassical Economics“, *East European Quarterly*, Vol. 32 (3), p. 281–299.

Urbšienė-Mašiotaitė, Marija. 1936. *Lietuvos mokykla Didžiojo karo metu*. Kaunas: [s.n.].

Urbšienė-Mašiotaitė, Marija. 1939a. *Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje*. Kaunas: akc. „Spindulio“ b-vės spaustuvė.

Urbšienė-Mašiotaitė, Marija. 1939b. *Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva*. Kaunas: Spaudos fondas.

Urbšienė-Mašiotaitė, Marija. 1940. *Sveikatos priežiūra vokiečių okupuotoje Lietuvoje Didžiojo karo metu ; Susisiekimas, paštas ir pasai Didžiojo karo metu*. Kaunas: [s.n.].

Vaitekūnas, Stasys. 2006. *Lietuvos gyventojai. Per du tūkstantmečius*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Vaskela, Gediminas. 2002. *Lietuva 1939–1940 metais: kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Vitkus, Gediminas. 2006. *Diplomatinė aporija: tarptautinė Lietuvos ir Rusijos santykių normalizacijos perspektyva*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Wei Li. 2007. *Deutsche Pläne zur europäischen wirtschaftlichen Neuordnung 1939–1945. Weltwirtschaft, kontinentaleuropäische Autarkie und mittel-europäische Wirtschaftsintegration*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.

Wertheimer, Fritz. 1916. *Hindenburgs Mauer im Osten*. 3. Aufl. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.

Žalimas, Dainius. 2003. „Commentary to the Law of the Republic of Lithuania on Compensation of Damage Resulting from the Occupation by the

USSR”, *Baltic Yearbook of International Law*, Vol. 3, p. 97–163.

Žalimas, Dainius. 2005a. „SSRS okupacijos žalos atlyginimo įstatymas tarptautinės teisės normų kontekste (II)“, < <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2005-09-12-dainius-zalimas-ssrs-okupacijos-zalos-atlyginimo-istatymas-tarptautines-teises-normu-kontekste-ii/30217> > .2013.12.02

Žalimas, Dainius. 2005b. *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės*. Vilnius: Demokratinės politikos institutas.

Žuklevičius, Vismantas. 2013. „Kremlius apie okupacijos žalos atlyginimą nenori girdėti“. < <http://www.ekonomika.lt/naujiena/kremlius-apie-okupacijos-zalos-atlyginima-nenori-girdeti-38893.html> > 2013.12.05

Ильмарв, Магнус. 2012 (2004). *Безмолвная капитуляция: Внешняя политика Эстонии, Латвии и Литвы между двумя войнами и утрата независимости (с середины 1920-х годов до аннексии в 1940)*. М.: РОССПЭН, 2012.

SUMMARY

HOW MANY TIMES CAPITALISM WAS RESTORED IN LITHUANIA? ON TWO OCCUPATIONS OF LITHUANIA AND THEIR DAMAGE CALCULATIONS

The paper compares the political economic systems under German (1915–1918) and Soviet (1940–1941, 1944–1990 m.) occupations in Lithuania. During the World War I, Lithuania was part of the German occupation zone Ober Ost, ruled by the higher commando of the German Eastern front (*Oberbefehlshaber Ost*). The German military command of Eastern front under Paul Hindenburg and Erich Ludendorff used Lithuania as a laboratory for large scale social experiment, creating the first planned command administrative economy in the world. After they were promoted to the higher commando of all German armed forces and established in 1917–1918 de facto military dictatorship over Germany, they made the attempt to establish the Ober Ost system in the metropole. Although the realization of the complete „Hindenburg programme“ did fail, by 1917 Germany lived under military socialism (*Kriegssozialismus*) and coercive economy, which became the example and source of inspiration for Bolsheviks constructing Soviet model of state socialism. In 1940, this model came back to Lithuania, history making the full circle. This means that the market transition in 1990–1992 was second restoration of capitalism in Lithuania, because in 1918–1922 the capitalist economic system also was restored here jointly with the establishment of national state. Contemporary Lithuania demands from Russia to pay for damage inflicted on Lithuanian economy by Soviet occupation, and interwar Lithuania did demand the same from Weimar Germany in 1922–1923. However, while interwar Lithuania did ask to pay only direct occupation damage, contemporary Lithuania demands to compensate also the indirect damage. The main part of this damage is the loss of the national income which Lithuania did not receive in 1940–1990 because the efficient capitalist economic system was replaced by the less productive state socialist system during this time. However, the calculations of the indirect damage incorrectly assume that all varieties of capitalism are more efficient in the developing countries in comparison with command administrative system. The assumption that the variety of capitalism which existed in Lithuania by 1940 (state cooperative capitalism) was not less efficient than Stalinist Soviet socialism is politically correct one, as much as the expectation that under this system independent Lithuania would become advanced technological frontier country („second Finland“) by 1990. Nevertheless, the counterfactual development path of the independent capitalist Lithuania in 1940–1990 would include critical conjunctures and crossroads, which could end with Lithuania entering „low road“ de-

velopment path. Tellingly, Latin American capitalist country Uruguay (similar to Lithuania and other Baltic culture by its size and economic structure) had higher GDP per capita level than Lithuania in 1940, but by 1990 this level was lower than in Soviet Lithuania. Importantly, Uruguay never was under Soviet Russian occupation, did not construct socialism or suffered war damage.

Pastaba: Tyrimas finansuotas Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę (Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-010).

The research for this paper was funded by European Social Fund under the Global Grant measure (Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-010).

Vilniaus universiteto
Filosofijos fakulteto sociologijos katedra,
Universiteto g. 9/1, Vilnius LT-01513
El. paštas: zenonas.norkus@fsf.vu.lt